

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası**

**SOSIAL VƏ İQTİSADI
İSLAHATLARA DƏSTƏK
İCTİMAİ BİRLİYİ**

**“Sosial və İqtisadi İslahatlara Dəstək”
İctimai Birliyi**

**«AZƏRBAYCANDA İSLAM
HƏMRƏYLIYI: İSLAM DƏYƏRLƏRİ VƏ
AZƏRBAYCAN GƏNCLİYİ»
mövzusunda**

**tələbə, magistrant və doktorantların
respublika elmi-nəzəri konfransının**

M A T E R İ A L L A R I

BAKI – 2017

«Azərbaycanda İslam həmrəyliyi: İslam dəyərləri və Azərbaycan gəncliyi» mövzusunda tələbə, magistrant və doktorantların Respublika elmi-nəzəri konfransı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının elan etdiyi 2017-ci ilin ikinci grant müsabiqəsinə layihə şəklində təqdim edilmiş və qalib olmuşdur. Konfrans həmin layihə əsasında həyata keçirilmişdir.

Kitabın tərtibçisi:

TEYMUR VƏLİYEV

“Sosial və İqtisadi İslahatlara Dəstək” İctimai Birliyinin sədri

«AZƏRBAYCANDA İSLAM HƏMRƏYLIYI: İSLAM DƏYƏRLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN GƏNCLİYİ» mövzusunda tələbə, magistrant və doktorantların respublika elmi-nəzəri konfransının MATERIALLARI, Bakı, “Qaya” nəşriyyatı, 2017, -80 səh.

Konfrans 2017-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “İslam Həmrəyliyi İli” elan edilməsi ilə bağlı tədbirlər silsiləsi çərçivəsində təşkil olunmuşdur. Kitabda ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat, magistratura və doktorantura pilləsində təhsil alan gənclərin məqalə və tezisləri çap edilmişdir. Topludan elmi fəaliyyətlə məşğul olan hər kəs, o cümlədən geniş ictimaiyyət faydalana bilər.

M 4603000000 Qrifli nəşr

N-098-2017

© Teymur Vəliyev, 2017

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

1. Vəliyev Teymur Saday oğlu Sədr, “Sosial və İqtisadi İslahatlara Dəstək” İctimai Birliyinin rəhbəri, layihənin koordinatoru
2. Vəliyev Saday Rəhim oğlu Sədr müavini, “Sosial və İqtisadi İslahatlara Dəstək” İctimai Birliyinin sədr müavini
3. Vəliyev Vicay Saday oğlu Buraxılışa məsul şəxs, “Sosial və İqtisadi İslahatlara Dəstək” İctimai Birliyi
4. Eyvazov Pərvin Eyvaz oğlu Üzv, BDU-nun “Türkoloji araşdırmalar” ETL-in əməkdaşı, Tələbə Elmi Birliyinin sədri
5. Bayramov Ramil Əkbər oğlu Üzv, BDU-nun “Türkoloji araşdırmalar” ETL-in əməkdaşı, TEB-in eksperti
6. Fərəcov Anar Tofiq oğlu Üzv, BDU-nun “Türkoloji araşdırmalar” ETL-in əməkdaşı, TEB-in eksperti
7. Axundova Gülnar Etibar qızı Üzv, BDU-nun dissertantı, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının əməkdaşı
8. Əhmədova Havva Zamir qızı Üzv, BDU-nun magistrantı, Tələbə Elmi Birliyinin baş koordinatoru
9. Rəhimov Pərvin Çingiz oğlu Üzv, BDU-nun magistrantı, Tələbə Elmi Birliyi sədrinin magistrantların elmi fəaliyyətinə nəzarətin təşkili üzrə müavini
10. Mustafayeva Aynur Qələndər qızı Üzv, BDU-nun tələbəsi, Tələbə Elmi Birliyi sədrinin bakalavriatların elmi fəaliyyətinə nəzarətin təşkili üzrə müavini
11. Qarayeva Nərgiz Şükür qızı Üzv, BDU-nun Sabah qrupunun tələbəsi, Tələbə Elmi Birliyinin Sabah qrupları üzrə koordinatoru

**2017-Cİ İLİN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA
“İSLAM HƏMRƏYLIYI İLİ” ELAN EDİLMƏSİ HAQQINDA
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
SƏRƏNCAMI**

Azərbaycan uzun əsrlərdən bəri İslam sivilizasiyasının əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur. O, İslam dininin yayılmasında və eyni zamanda Müsəlman İtibahının bərqərar olmasında mühüm rol oynamışdır. Bütün bunlar Azərbaycan ərazisində ilk vaxtlardan İslam dininin maddi və qeyri-maddi irsinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. 743-cü ildə tikilən Şamaxı Cümə məscidi və ölkəmizin muzeylərində saxlanılan qədim əlyazmalar bunun bariz nümunəsidir.

Dinlə bağlı sərt qadağaların mövcud olduğu sovet dövrü Azərbaycanında cəmi 17 məscid fəaliyyət göstərdiyi halda, hazırda onların sayı 2000-i ötüb keçmişdir. Həmin məscidlərin 300-dən çoxu tarixi-mədəni abidə kimi qorunur. Azərbaycan dövlətinin İslam dini dəyərlərinə qayğısı sayəsində son illər ərzində İslam mədəniyyətinin qiymətli abidələrindən Bibiheybət, Təzəpir, Əjdərbəy, Şamaxı Cümə məscidləri və Gəncə şəhərindəki “İmamzadə” kompleksi əsaslı şəkildə yenidən qurularaq təmir olunmuş, ölkəmizin paytaxtında Cənubi Qafqazın ən möhtəşəm məbədi Heydər məscidi inşa edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının, İSESKO-nun, həmçinin müsəlman ölkələrini birləşdirən digər mötəbər qurumların üzvü seçilərək İslam aləmi ilə qarşılıqlı faydalı münasibətlər qurmuş, qlobal əhəmiyyətli bir sıra mühüm mədəni forumların təşkilatçısı kimi çıxış etmişdir.

Azərbaycan tolerantlıq mühitinin təşəkkül tapmasına, multikulturalizmin, mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun qurulmasına, islam dəyərlərinin dünyada təbliğinə böyük töhfələr vermişdir. Azərbaycanın İslam aləmində qazandığı nüfuz 2009-cu ildə Bakı və 2018-ci ildə Naxçıvan şəhərlərinin İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan olunmasında öz ifadəsini tapmışdır. IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının 2017-ci ildə Bakı şəhərində keçirilməsi ilə bağlı qərar isə ölkəmizin İslam həmrəyliyinin möhkəmləndirilməsi sahəsində növbəti əməli addımlar atması üçün əlverişli şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, İslam həmrəyliyinin bərqərar olmasında Azərbaycanın özünəməxsus mövqeyinin möhkəmləndirilməsini təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

- 1. 2017-ci il Azərbaycan Respublikasında “İslam Həmrəyliyi İli” elan edilsin.*
- 2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 2017-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “İslam Həmrəyliyi İli” elan edilməsinə dair tədbirlər planını bir ay müddətində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.*

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 10 yanvar 2017-ci il.

TEYMUR VƏLİYEV
VİCAY VƏLİYEV

“Sosial və İqtisadi İslahlara Dəstək” İctimai Birliyi

İSLAM DÜNYASINDA HƏMRƏYLİYİN MÖHKƏMLƏNMƏSİNDƏ AZƏRBAYCANIN ROLU

Hər bir xalqın ən qiymətli sərvəti onun tarixinin süzgəcindən keçmiş milli-mənəvi dəyərləridir. O dəyərlər ki, xalqın mədəniyyətinin, milli xüsusiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır və cəmiyyətin qarşılaşdığı maneələr qarşısında daha güclü olmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda, toplumu meydana gətirən fərdlər arasında milli həmrəylik və birlik ruhunun yaranmasına kömək edir.

Milli-mənəvi dəyərləri ictimai dəyərlər də adlandırmaq mümkündür. Çünki ictimai dəyərlər müəyyən bir cəmiyyətdə mövcud olan, tarixin dərinliklərindən gələn və xalqın qəbul etdiyi ortaq dəyərlərdir. Bu dəyərlərin təməlində isə tarix, dil, din, adət-ənənələr, milli mentalitet, mədəniyyət və s. dayanır.

Demək olar ki, bu keyfiyyətlər müxtəlif formalarda bütün xalqlarda mövcuddur. Lakin biz azərbaycanlıları əksər xalqlardan fərqləndirən, özünəməxsus edən digər mədəniyyətlərə hörmətlə yanaşmaq, dözümlü, sülhpərvər, həmrəy olmaq düşüncəsini bütün varlığımızla mənimsəməklə yanaşı, dünyada sülhün və rifahın təmini naminə onun ideyalarının təbliğini həyat fəlsəfəmizə çevirməyimiz və harmonik formada öz həyatımızda tətbiq etməyimizdir. Şübhəsiz, bəşəriyyətin ehtiyac duyduğu bu gözəl dəyərlərin ruhu-muza, qanımıza hopmasında yaşadığımız ərazinin Şərqlə Qərb arasında həm mədəni, həm də coğrafi baxımdan körpü rolu oynamasının, xalqımızın İslam dinini düzgün anlamasının və onun humanist dəyərlərini mənimsəməsinin böyük rolu vardır. Aparılan müşahidələr də belə deməyə əsas verir ki, multikultural ölkələrin əhalisi daha dözümlü olur. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, Azərbaycan ərazisində müxtəlif dinlərin, dillərin, mədəniyyətlərin nümayəndələri rahat şəkildə yaşaya bilmiş və heç zaman dini-etnik zəmində münafiqliyə baş verməmişdir. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, xalqımız dünyanın ehtiyac duyduğu və əldə etməkdə çətinlik çəkdiyi birgəyaşayışı, həmrəy olmağı dədə-babalarımızdan miras kimi qəbul edərək günümüzədək qoruyub saxlamışlar.

Bu gün biz dünyada baş verən neqativ hadisələrin fonunda bu dəyərlərin nə qədər önəm daşdığına şahidi oluruq. Xüsusilə də din adından istifadə edib, insanlar arasında təfriqə salmaqla xaos yaratmaq günümüzün xoşagəlməz reallığına çevrilib. Son illər bəzi dairələrin “millətlərə xoşbəxtlik, firavan həyat, demokratiya gətirmək” bəhanəsi ilə və din amilindən də istifadə edərək törətdikləri ağılasız cinayətlərin arealı getdikcə genişlənməkdədir. Radikal dini təşkilatlar yaratmaq və yaxud onlara maddi-texniki dəstək verməklə öz məkrli niyyətlərini həyata keçirməyə çalışanlar müsəlman dünyasında qarşıdurmanı dərinləşdirməyə, İslam dünyasını zəiflətməyə, geridə saxlamağa, texnoloji cəhətdən inkişafını əngəlləməyə və yekun nəticədə coğrafi baxımdan böyük strateji əhəmiyyət daşıyan, çoxlu yeraltı, yerüstü sərvətlərə, nəqliyyat infrastrukturuna malik olan ərazilərdə heqemonluğa sahib olmağa cəhd göstərirlər. Bu gün ölkələr arasında iqtisadi, siyasi, hərbi sahələrlə yanaşı, sivilizasiya və din rəqabəti də gedir. Təəssüf ki, bu rəqabət sağlam şəkildə deyil, günahsız insanların həyatı bahasına başa gəlir. Biz bunu Yaxın Şərqdə, Suriyada və digər müsəlman ölkələrində açıq şəkildə görürük. Nəticəsi də göz qabağındadır: “rəngli inqilab”ların, “bahar”ların gətirdiyi “payız”, səfalət, xaos, viranə qalmış şəhərlər, yurd-yuvasını tərk etmiş milyonlarla insan...

İslam dini adı altında fəaliyyət göstərən terror təşkilatlarını dəstəkləyən qrupların dünyada islamofobiya meyillərinin artmasına rəvac verdikləri də danılmaz faktır. Təəssüf

ki, Avropa ictimai rəyini diqqətlə izləsək, bütün terrorların İslam dini ilə əlaqələndirildiyini görürük. Halbuki 2015-ci ildə ümumilikdə dünya üzrə terrorların 70 faizi müsəlman, 5 faizi isə Avropa ölkələrində baş verib. Lakin dünya mediasında aparılan məqsədyönlü informasiya siyasəti nəticəsində 5 faizin ətrafında qoparılan hay-küy 70 faizin səsini batırıb. Müsəlman ölkələrində terror törədənlər İslam adı altında fəaliyyət göstərən və bəzi dairələr tərəfindən maliyyələşdirilən qruplardır. Ona görə də bu gün müsəlman dünyasında din amilindən istifadə edərək yaradılan qarşıdurmaların qarşısını almaq üçün alternativ yollar arayıb tapmağa hər zamankından daha çox ehtiyac var. Bu yol isə dini toleranlığın, birgəyaşayışın, multikultural dəyərlərin, eyni zamanda, müsəlmanlar arasında həmrəylik ideyasının təbliğ və təşviq olunmasından keçir. Bu cür xoşagəlməz halların qarşısını almaq üçün dünyaya İslamın sülh dini olduğunu və müsəlmanların terrorçu deyil, dinindən, irqindən, sosial mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsə dözümlü, bərabər yanaşan toplumlar olduğunu çatdırmağa ehtiyac duyulur. Necə ki, xalqımızın sahib olduğu bu dəyərlər artıq ölkəmizdə həyat tərzinə çevrilib və biz bununla dünyaya "bu yolun alternativini yoxdur" mesajını verməkdəyik.

Ulu Öndər Heydər Əliyev dindarlarla, din xadimləri ilə görüşlərində, bu sahə ilə bağlı tədbir və beynəlxalq konfranslarda həmişə diqqəti dinlərin, xüsusilə, islamın dözümlülük xüsusiyyətinə, insanların vəhdətinə və birgəyaşayışın mükəmməl harmoniyasına yönəldərdi. O deyirdi ki, "islam dini bizi heç vaxt işğalçılığa, qəsbkarlığa sövq etməmişdir. Biz sülhsevər millətik. Bizim dinimiz də insanlara dostluq, qardaşlıq, sülh, barışıq yolu göstərmişdir. Biz həmişə bu yolla getmişik". Bu gün də Ulu Öndərin ideyaları əsasında inkişaf edən Azərbaycanda tolerant və multikultural mühit daha da möhkəmlənib, hətta Prezident İlham Əliyevin uğurlu daxili siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilib.

Bu mənada, Azərbaycan uzun əsrlərdən bəri islam sivilizasiyasının əsas mərkəzlərindən biri olub. O, islam dininin yayılmasında və eyni zamanda, Müsəlman İntibahının bərqərar olmasında mühüm rol oynayıb. Bütün bunlar Azərbaycan ərazisində ilk vaxtlardan islam dininin maddi və qeyri-maddi irsinin formalaşmasına zəmin yaradıb. 743-cü ildə tikilən Şamaxı Cümə məscidi və ölkəmizin muzeylərində saxlanılan qədim əlyazmalar bunun bariz nümunəsidir.

Dinlə bağlı sərt qadağaların mövcud olduğu sovet dövrü Azərbaycanında cəmi 17 məscid fəaliyyət göstərdiyi halda, hazırda onların sayı 2000-i ötüb keçib. Həmin məscidlərin 300-dən çoxu tarixi-mədəni abidə kimi qorunur. Azərbaycan dövlətinin islam dini dəyərlərinə qayğısı sayəsində son illər ərzində islam mədəniyyətinin qiymətli abidələrindən Bibiheybət, Təzəpir, Əjdərbəy, Şamaxı Cümə məscidləri və Gəncə şəhərindəki "İmamzadə" kompleksi əsaslı şəkildə yenidən qurularaq təmir olunub, ölkəmizin paytaxtında Cənubi Qafqazın ən möhtəşəm məbədi Heydər məscidi inşa edilib.

Azərbaycan Respublikası İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının, İSESKO-nun, həmçinin müsəlman ölkələrini birləşdirən digər mötəbər qurumların üzvü seçilərək islam aləmi ilə qarşılıqlı faydalı münasibətlər qurub, global əhəmiyyətli bir sıra mühüm mədəni forumların təşkilatçısı kimi çıxış edib.

Azərbaycan tolerantlıq mühitinin təşəkkül tapmasına, multikulturalizmin, mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun qurulmasına, islam dəyərlərinin dünyada təbliğinə böyük töhfələr verib. Azərbaycanın islam aləmində qazandığı nüfuz 2009-cu ildə Bakı və 2018-ci ildə Naxçıvan şəhərlərinin islam mədəniyyətinin paytaxtı elan olunmasında öz ifadəsini tapıb. IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının 2017-ci ildə Bakı şəhərində keçirilməsi ilə bağlı qərar isə ölkəmizin islam həmrəyliyinin möhkəmləndirilməsi sahəsində növbəti əməli addımlar atması üçün əlverişli şərait yaradır. Məhz bütün bunları nəzərə alaraq Prezident İlham Əliyev 2017-ci ilin Azərbaycan Respublikasında "İslam Həmrəyliyi İli" elan edilməsi haqqında Sərəncam imzalayıb. Sərəncama əsasən, Nazirlər Kabineti 2017-ci ilin Azərbaycan Respublikasında "İslam Həmrəyliyi İli" elan edilməsinə dair tədbirlər planını bir ay müddətində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edəcək.

2017-ci ilin "İslam Həmrəyliyi İli" elan edilməsi haqqında Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında çıxışı zamanı toxunan Prezident İlham Əliyev deyib ki, bu il Azərbaycanda IV İslam Həmrəyliyi Oyunları keçiriləcək: "Bu da çox önəmli beynəlxalq tədbirdir, bütün müsəlman aləminin həmrəylik oyunlarına biz ev sahibliyi edəcəyik. Azərbaycan 2015-ci ildə ilk Avropa Oyunlarını keçirmişdir. Yəni bir ölkədə, bir şəhərdə iki il ərzində həm Avropa Oyunları keçirilib, həm də İslam Həmrəyliyi Oyunları keçiriləcək. Bu, təkcə idman tədbiri deyil. Əgər kimsə hesab edir ki, İslam Həmrəyliyi Oyunları idman tədbiridir, yanılır. Bu, böyük siyasi-mədəni tədbirdir, bu, böyük ictimai hadisədir. Bu, bir daha Azərbaycanı müstəqil, öz dəyərlərinə, islam dəyərlərinə sadıq ölkə kimi, eyni zamanda, müasir ölkə kimi göstərir və bu gün islama qarşı çirkin kampaniya aparana da bir cavab olacaq. Çünki onlar islam haqqında rəy formalaşdırırlar ki, islam geridə qalmış sivilizasiyadır. Onlar öz imkanları hesabına həm mediada, həm ictimai fikirdə, həm müxtəlif qeyri-hökumət təşkilatları çərçivəsində rəy formalaşdırırlar ki, islam dünya üçün təhlükədir, islamı terrorizmlə eyniləşdirirlər, islamofobiyaya rəvac verirlər, xalqları dinə görə bölürlər, müsəlman qaçqınlarına qarşı hörmətsizlik edirlər. Avropa İttifaqına üzv olan bəzi ölkələrin rəhbərləri "Stop islam" deyirlər. Bəziləri deyirlər ki, biz miqrantları qəbul etməyə hazırıq, ancaq müsəlmanları yox. Bu, faşizmdir və faşizm harada yaranıb biz yaxşı bilirik və unutmamışıq. Faşizm islam aləmində yaranmayıb. Ona görə, İslam Həmrəyliyi Oyunlarının çox böyük mənası var. Biz bu oyunları keçirməklə bir daha gücümüzü, imkanlarımızı göstərəcəyik, dini dəyərlərimizə sadıqlığımızı nümayiş etdirəcəyik, çalışacağıq ki, islam aləmini birləşdirək. Bizi bölmək, aramıza nifaq salmaq, bir-birimizə qarşı qoymaq istəyənlər öz hədəflərinə çatmamalıdırlar. Azərbaycan islam aləmində çox böyük hörmətə malik bir ölkədir. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının rəhbərləri bizim ölkəmizə olduqca yüksək qiymət verirlər. Bəzən bir-biri ilə yola getməyən müsəlman ölkələri də bizə böyük hörmətlə yanaşırlar. Çünki bizim siyasətimiz səmimidir, düzgündür, ədalətlidir, prinsipaldır və cəsarətlidir.

BƏKİR ÇOBANZADƏ VƏ İSLAM COĞRAFIYASI TÜRK XALQLARINDA ƏDƏBİ DİL MƏSƏLƏSİ

XX əsrin tanınmış türkoloq alimi, professor Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında əsas yer tutan, araşdırmalarının mərkəzində dayanan problemlərdən biri ədəbi dil məsələsidir. Ədəbi dil məsələsi B.Çobanzadənin yaradıcılığında təkcə elmi tədqiqat mövzusu deyil, həm də sosial, siyasi, iqtisadi və ideoloji müstəvidə təhlil və müzakirə olunan taleyüklü bir problemdir.

Onun dilçilik araşdırmalarında ədəbi dil problemi müxtəlif istiqamətləri əhatə edir ki, bunlardan biri də islam dünyası xalqlarında ədəbi dillərin yaranması və inkişafı məsələsidir. Tədqiqatçı ilk növbədə onu qeyd edir ki, hər bir ölkənin mədəni ünsiyyət vasitəsi ədəbi dildir. Ancaq hər xalqın dilinin ədəbi səviyyədə inkişafı tarixi, ictimai-siyasi və mədəni amillərlə şərtlənir. Məsələn, ərəb dili islam dininin təsiri ilə inkişaf dövrünə qədəm qoymuş və bu dil dini əsərlər, xüsusilə “Quran” üzərində qurulmuşdur: yəni din faktoru əsasında formalaşmışdır. Deməli, ərəb dilinin ədəbi səviyyədə inkişafı islam dininin yaranması, o cümlədən islam dəyərlərinin geniş coğrafiyanın elmi-mədəni faktoruna çevrilməsi ilə bağlıdır.

Dilçi alimin islam dünyası xalqlarında diqqət yetirdiyi digər bir məqam dövlət dili anlayışı ilə ədəbi dil anlayışının fərqləndirilməsidir. Yəni ədəbi dil xalq dilinin ümumiləşmiş modelidir, ancaq dövlət dili milli dil olmaya da bilər. Tarixi faktlara istinadən B.Çobanzadə göstərir ki, tarixən bu cür hallar baş vermişdir: belə ki, vaxtilə mövcud olmuş müsəlman türk dövlətlərində islam dininin təsiri ilə ərəb dili əsasən elm, fars dili isə saray və poeziya dili kimi hakim mövqə qazanmış, milli dil isə danışq dili səviyyəsində qərar tutmuşdur: «Türk-tatar həyatında həm dövlət, din, həm də ədəbiyyat ətrafında ümumi dillərin meydana çıxdığını bilirik. Bu dillər əcnəbi dillər də ola bilər. Məsələn, türk-səlcuq dövlətinin rəsmi dili farsca olduğundan o vaxtın ümumi dili də, yəni məmurların, şairlərin, alimlərin, sarayın dili də farsca idi. Buna Səlcuq dövlətinin dövlət dili, rəsmi dili deyirik»*. Dilçi alim bu qənaətdə haqlıdır ki, hansısa hakim dövlətin dilinin yüksək dairələrdə ümumünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi ayrı məsələdir, bir xalqın milli ədəbiyyatı, mədəniyyəti, siyasi-iqtisadi nüfuzunun güclənməsi ilə ədəbi dilin yaranması isə tamamilə ayrı məsələdir: «Digər tərəfdən, islam dini ərəb coğrafiyasından çıxıb ərəblər vasitəsilə və ərəb dilində yayıldığı üçün müsəlmanlığın, came və yaxud məscidin dili və bunun ətrafında toplanan alim və mədrəsələrin ümumi dili də ərəbcə idi. Ərəb ədəbiyyatına, fəlsəfəyə aid kitabların heç olmazsa dördü biri, xüsusilə Bağdad-Abbasi dövründən bu tərəfə türklər – Zəməxsərilər, İbn Sinalar, Birunilər, Buxarilər... tərəfindən yazıldığı halda, ərəbcədir»**.

Bəkir Çobanzadə islam coğrafiyasındakı türk xalqlarında ədəbi dilin meydana gəlməsinin əsas səbəbini milli yazılı dilin yaranması ilə əlaqələndirir. O göstərir ki, İstanbul, Bağdad, Konya, Qazan, Səmərqənd, Daşkəndin bazarlarında yazının geniş vüsət alması və buradakı türklər tərəfindən mənimsənilməsi nəticəsində ətrafına milyonlarca türkü toplayan və onlara xidmət edən *uyğur, cığatay, osmanlı* ədəbi dilləri meydana çıxmışdır. Lakin yavaş-yavaş mədəni inkişafın zəifləməsi, mərkəzlərin süqutu ilə uyğur, cığatay kimi ümumi ədəbi dillər də aradan qalxaraq, yalnız ortada bir çox türk-tatar xalq şivələri qalmışdır. Deməli, tədqiqatçının fikrincə, türkcələr ulu türk dilinin əsasında yaranmışdır, diferensiasiya isə sonradan getmişdir və təbii ki, hansı türkcənin xarici təsirlərə qarşı immuniteti güclü olmuşdursa, o da öz varlığını saxlaya bilmişdir; ya ümumi danışq səviyyəsində, ya da dövlət dili səviyyəsində. Bu onu göstərir ki, baş verən diferensiasiya prosesləri nəticəsində vahid dil

* Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 89

** Yəni orada, s. 89.

ləhcələrə parçalanmışdır. Avropanın da dil mənzərəsində eyni mahiyyətli problem – latın dilinin təsiri məsələsi dayanır. Avropanın ümumüsiyyət dili olan latın dili də sonradan milli dövlətlərin təşəkkül tapması ilə öz kommunikativ sferasını kiçiltmişdir. Yəni latın dili əvvəllər Avropada böyük coğrafiyanın ortaq ünsiyyət dili olmuşdur, lakin zamanla ictimai-siyasi proseslər və geosiyasi mənzərə vəziyyəti dəyişdirmişdir: “Avropa millətlərini alacaq olursaq, onlarda da hal böylə olmuşdur. Xristianlıq dövründə, yəni qüruni-vüstada İncilin Septante namilə tərcümə edildiyi dil olan latınca bütün Avropa millətlərinin yeganə ümumi dili olmuş və milli lisanlar ancaq İntibah və Humanizm dövründən sonra ədəbi və hökumət lisanları şəklini qazana bilmişdir”.*

Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında tez-tez toxunulan məsələlərdən biri də ədəbi dilin lüğət tərkibinin mənşəyi məsələsidir. Xüsusilə islam dünyası türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı, ortaq anlaşma və digər problemlərinin həllində bu məsələ mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatçı doğru olaraq yazır ki, türk xalqlarının ədəbi dillərində islam dininin təsiri nəticəsində saysız-hesabsız ərəb-fars mənşəli sözlər yer almışdır. Və həmin leksik vahidlər bu gün türk dillərində bir-birinə zidd iki mühüm təsirə malikdir: birincisi, islam dininin təsiri ilə türk dillərinə kütləvi şəkildə daxil olmuş bu sözlər ədəbi dilin lüğət tərkibinin milliliyinə mənfi təsir edir; ikincisi, bu ortaq sözlər ümumtürk ədəbi dilinin yaradılmasında, eləcə də digər islam ölkələrində ünsiyyət prosesində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Birinci halla əlaqədar dilçi alimin qənaəti budur ki, latın dili Avropa xalqlarında vahid ədəbi dil məsələsinə çevrildiyi kimi, türk dillərində ərəb-fars sözlərinin işlənməsi də ana dilinə sahib olub-olmamaq problemi səviyyəsinə qalxmışdır. Digər tərəfdən, müəllifin fikrincə, “ən saf sayılan “Quran”da və “Şahnamə”də belə mühərririn farsı, yaxud ərəbi zənn etdiyi bir çox əcnəbi kəlmələr bulunduğu artıq təhəqqüq etmişdir. Lakin bütün bu kəlmələr yalnız damar halında bulunmaqdadırlar. Yəni türk-tatar, yaxud ərəbi, farsı şəkil əlavələrini qəbul etmişlərdir ki, bu surətlə artıq girdikləri lisanın malı olmuşlardır”. Deməli, Bəkir Çobanzadə düzgün olaraq qeyd edir ki, dünyada saf dil yoxdur və islam coğrafiyası xalqlarının ədəbi dillərində də region dillərinin təsiri ilə əcnəbi leksik vahidlərin yer alması təbiidir.

Beləliklə, görkəmli dilçi alimin də bildirdiyi kimi, islam dünyası xalqlarında ədəbi dillərin meydana gəlməsi ictimai-siyasi, iqtisadi proseslər və elmi-mədəni faktorlarla müəyyənləşir. Ancaq bunlarla yanaşı, islam coğrafiyasında ədəbi dillərin formalaşmasında islam dininin mühüm rolu olmuş və bu gün bu coğrafiyanı əhatə edən müxtəlif xalqların dillərində ərəb-fars sözləri ortaq anlaşma vasitəsi kimi ünsiyyətə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
2. Hacıyev T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili. Bakı: Elm, 2013

* Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 89

AZƏRBAYCAN TƏRİQƏT ƏDƏBİYYATINDA İSLAM DƏYƏRLƏRİ

Azərbaycanın tarix boyu qərb ilə şərq birləşdirən ticarət yollarının əsas qovşaqlarından birində yerləşməsi, buranın həm coğrafi, həm mədəni, həm də hərbi-strateji əhəmiyyətli məkan olması, İslamın ilk dövrlərindən buranın müsəlmanlar tərəfindən fəth edilməsinə səbəb olmuşdur. İslam dini zaman keçdikcə yerli əhali tərəfindən qəbul edildi. Danılmaz faktdır ki, burada yaşayan xalqın müsəlman olmasında ən böyük təsir göstərən amillərdən biri sufilik olmuşdur. Sadəcə, sufilərin xoşməramlı İslam anlayışının insanların qəlbinə təsir etdirmək xüsusiyyətini nəzərə alsaq, bu dinin qəbul edilməsində təzyiqlərin təbiiq olunmadığını aydın görə bilərik və sufiliyin əhəmiyyətini dərk etmiş olarıq.

Sufi düşüncəsi və ideyaları orta əsrlərdə İslam aləmində bir çox nəhəng ədəbi simaların yaradıcılığı üçün mühüm qida mənbəyi olmuşdur. Bu faktor isə təriqət ədəbiyyatının yaranmasına təkan verdi. Sufizm ideyalarının bədii ədəbiyyatda ilkin təzahürü VIII-IX əsrlərə aiddir. Bu dini-fəlsəfi görüşün özü təkmilləşdikcə və mükəmməl sistem halına gəldikcə onun söz sənətinə təsir imkanları da artır.

Sufizmin bir etiqad və düşüncə tərzini kimi özünəqədərki başqa din və fəlsəfi görüşlərlə bağlılığı və oxşarlığı olsa da, o, islam dininin bətnindən doğulmuş, mühüm bir islam hadisəsi kimi nəşət etmişdi. Doğrudan da, onun əsas qaynaqları məhz islami cəmiyyətin atributlarıdır. Quran, Məhəmməd peyğəmbərlə əlaqəli hədislər, səhabələrin kəlamları, davranış normaları, sadə həyat tərzini, şəriət qaydalarına dürüst əməl etmək, Allah eşqi ilə yaşamaq, nəfslə mübarizə və s. təsəvvüfün ilkin qaynaqları sırasındadır.

Sufiliyin Azərbaycanda ilk dövrlərdən mövcud olduğunu göstərən bir sıra dəlillər mövcuddur. Əvvəla, onu qeyd edək ki, bəzi mənbələrdə Həzrəti Məhəmməd əleyhisalamin dövründə yaşamış, sufi tarixinin mühüm şəxsiyyətlərindən sayılan Veys əl-Qaraninin qəbrinin Azərbaycan ərazisində olduğu bildirilir. Bundan əlavə, türk xalqlarının ulu dastanı hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud”da sufilikdən bəhs edilən motivlərə rast gəlirik. Burla Xatunun Qazana söylədiyi:

*Quru, quru çaylara su saldım,
Qara donlu dərvişlərə nəzir verdim -*

misralarında olduğu kimi ən qədim ədəbi mətnlərimizdə də sufilərdən bəhs edildiyini görürük. Azərbaycanın hər yerində rast gəlinən, əsrlər keçdiyi halda adı-sanı unudulsa da yaddaşlarda qalan və böyük hörmətə layiq olan minlərlə piri qəbri və məqamı da Azərbaycanda İslamın inkişafında sufilərin mövqeyini göstərən ən böyük dəlillərdəndir.

Azərbaycan ərazisində dövrümüzədək qalmış piri, qəbir və abidələrin, eyni zamanda bir sıra kitabələrin öyrənilməsi göstərir ki, sufilik bu bölgədə ən geniş yayılmış ictimai-fəlsəfi cərəyanlardan biri olmuşdur. XII əsr təriqətlər dövrünün başlanğıcı hesab edilir. Bu dövrdə meydana gələn təriqətlər arasında azərbaycanlı sufilərin yaratdıqları təriqətlərin daha aparıcı mövqedə olması diqqəti cəlb edir. Azərbaycan ərazisi məhz bu dövrdən etibarən təriqətlərin mərkəzinə çevrilmişdi. Burada sufi hərəkatı olan əxiliyin Anadolu qolu, sührəverlilik, hürufilik, zahidilik, səfəvilik, xəlvətlik və xəlvətliyin qolları hesab edilən rövşənlik və gülşənlik təriqətləri meydana çıxmış və bütün İslam aləminə yayılmışdır.

Artıq XII-XIII yüzilliklərdə təriqət ədəbiyyatının Fəridəddin Əttar, Sənai Qəznəvi, Əhməd Yasəvi, Cəlaləddin Rumi, Yunis Əmrə və s. kimi əzəmətli simaları yetişir. Sonrakı dövrlərdə də Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi, Əbdürrəhman Cami və s. şərq klassiklərinin yaradıcılığında təriqət meyllərinin ciddi təzahürünü görürük. Azərbaycan ədəbiyyatında da buna bənzər mənzərə ilə rastlaşırıq. XII əsr şairlərimizin - Nizami, Xaqani və başqalarının yaradıcılığında sufizm meyllərinin öteri də olsa, müəyyən təzahürləri özünü büruzə verir. XIII əsrdən etibarən bu meyl güclənir və sonrakı yüzilliklər boyunca əhatəli şəkildə davam

edir. Təriqət ədəbiyyatını yaradanların özləri də mənsubiyyətinə görə müxtəlifdir. Onların bir qismi bilavasitə təriqət başçılarıdır. Yəsəvilik təriqətinin başçısı Ə.Yəsəvi, Mövləvilik təriqətinin başçısı C.Rumi və bu kimi şəxslər təriqət ədəbiyyatına öz töhfələrini vermişdir.. Bəziləri isə ayrıca təriqət yaratmasalar da, müəyyən təriqətin üzvü, hətta şeyx olmuşlar. Məsələn, İ.Həsənoğlu, M.Əvhədi, Ş.İ.Xətai və s. kimi üçüncü bir qism şairlər isə konkret olaraq hər hansı bir təriqətə mənsub olmamış, lakin yaradıcılıqlarında təsəvvüf, irfan ideyalarını bu və ya digər dərəcədə əks etdirmiş, onun obraz və rəmzlərindən bəhrələnmişlər. M.Füzuli də belə şairlərimizdəndir. Burada bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır. “Təriqət əhli müəyyən təriqətə mənsub olmayan şairləri heç vaxt özlərindən saymamış, kənar şairləri özlərindən fərqləndirməkdən ötrü öz şairlərinə «aşiq» və ya «aşiq» adı vermişlər” (3, 54).

XIII-XIV əsrlərdə İ.Həsənoğlu, M.Şəbüstəri, Z.Şirvani, M.Əhvədi, Ə.Təbrizi, İ.Nəsimi və s., XV-XVI yüzilliklərdə isə Q.Ənvar, Xəlili, Kişvəri, İ.Gülşəni, Həbib, Xətai, Füzuli və başqa sənətkarlarımızın yaradıcılığında təriqət ideyaları özünün ciddi bədii əksini tapır.

Qeyd olunan təriqətlərdən başqa, Azərbaycanda qələndərlik, bektəşilik, mövləvilik, nemətullahilik, qadirlik, məlamilik və s. sufi təriqətlərinin nümayəndələri mövcud olmuşdur. Həmçinin, bu ərazidə yaşayıb-yaratmış, lakin heç bir təriqətə bağlılığı olmayan sufilərə də rast gəlmək mümkündür. Mahmud Şəbüstəri, Şəms Təbrizini bunlara misal göstərmək olar.

Əxilik XI-XV əsrlərdə Azərbaycanda da mövcud olmuşdur. Əxi Əbulfərəc Zəncani (v. 1062-1065), Sadəddin Əbulqasim Təbrizi (v. 1181), Əxi Muhəmməd və Əxi Yusif kimi şeyxlər bu təşkilatın sufilərindən idilər. Onların adları qarşısındakı "əxi" sözü bunu bir daha təsdiq edir.

Azərbaycanda yayılan digər bir sufi təriqəti də sührəverdiklik olmuşdur. Təriqətin qurucusu Əbu Həfs Ömər Şəhabuddin Sührəverdi (v. 632/34) Sührəverdi ərəb dilində təsəvvüf və təriqətin əsaslarından bəhs edən əsərlər yazmışdır. Bunlara misal olaraq, "İrşadu'l-muridin və məcdü't-talibin", "Əqidətu-ərbabi't-tuqa", "Əvarifu'l-məarif", "Fi bəyani-təriqi'l-qövm" və s. əsərləri göstərmək olar. Azərbaycanın ən önəmli təriqət məktəblərindən olan xəlvətlik – İslamda ən geniş yayılmış sufi təriqətlərindən biridir. Azərbaycan təsəvvüf sahəsində yetişmiş görkəmli şəxsiyyətlərdən biri olan Seyid Yəhya Bakuvi və onun yenidən təsis etdiyi xəlvətlik XV əsrdən etibarən ədəbi, fəlsəfi, ictimai və siyasi sahələrdə böyük təsirə malik olmuş və müsəlman aləmində geniş şəkildə yayılmışdır. Təsisçilərinin hamısı azərbaycanlı olan xəlvətliyi S.Y.Bakuvi ətrafa müridlər göndərməklə məhəlli bir təriqət olma xarakterindən çıxarılıb Şirvan xaricinə yaymışdır. Bundan başqa, Azərbaycanda yəsəvilik və nəqşibəndlik təriqətləri də mövcud olmuşdur. Əhməd Yəsəvinin qurduğu yəsəvilik təriqətinin müridləri arasında azərbaycanlı sufilər də vardır. XIII əsrdə bütün türk dünyasında geniş yayılan bu təriqətin müridləri Azərbaycanda öz təlimlərini yayırdılar. Bəzi mənbələrdə yəsəviliyin Azərbaycana ilk dəfə Əfşar Baba tərəfindən gətirildiyi qeyd edilir. Əhməd Yəsəvinin xəlifələrindən olan Geyikli Baba da azərbaycanlı olmuşdur.

Təsəvvüf klassik Azərbaycan ədəbiyyatının əsas ideya-mövzu qaynaqlarından biridir. Orta əsr şairləri yaradıcılıqlarında bəşəri ideyalar silsiləsini təqdim edərkən ondan bədii özünü ifadə vasitəsi kimi də faydalanmışlar. Elə şəxsiyyətlər də olmuşdur ki, onlar təriqətə mənsub olmuş, nəzəri müddəaları daha geniş kütlələr arasında yaymaq məqsədilə şeirə, sənətə müraciət etmiş, kamil ədəbi örnəklər meydana çıxartmışlar.

Ədəbiyyat

1. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, 695 s.
2. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: Mahiyyəti, ideya-məzmun xüsusiyyətləri (məqalə) “Azərbaycan ədəbiyyatı tədrisi”, №3 (213), Bakı, 2007
3. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: Sufizm və Hürufizm. Bakı: Nurlan, 2007, 128 s.
4. Rıhtım M. Seyid Yəhya Bakuvi və Xəlvətlik. Bakı: Qismət, 2005

RAMİL BAYRAMOV
Bakı Dövlət Universiteti

AŞIQ ƏDƏBİYYATININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ ŞAIR VƏLİ MİSKİNLİ VƏ ONUN YARADICILIĞINDA BƏZİ DİNİ MƏQAMLAR HAQQINDA

Türk dünyası bir çox sahələrdə olduğu kimi, aşiq sənətində də məşhurluğu ilə seçilir. Aşıqlar yaratdıqları nümunələrlə ağız ədəbiyyatını daha da zənginləşdirmiş, xalqın yaradıcılıq məhsulu olan zəngin xəzinəni öz repertuarlarında mühafizə edərək onların müasir dövrə gəlib çatmasına vəsilə olmuşlar. Xalq ədəbiyyatının xüsusi qolu olan bu sənətin zaman-zaman yetişdirdiyi: Dədə Qorqud, Yunus İmrə, Qaracaoğlan, Dadaloğlu, Aşiq Vey-səl, Dirili Qurbani, Xəstə Qasım, Aşiq Ələsgər, Aşiq Şəmşir və s. kimi ünlü sənətkarlar sırasında Şair Vəli Miskinli (1894-1995) də zəngin yaradıcılığı ilə tarixin şanlı səhifəsinə adını qızıl hərflərlə yazmışdır.

Bayramov Vəli Alı oğlu 1894-cü ildə Gədəbəy rayonunun Miskinli kəndində dünyaya göz açmışdır. Vəli iki yaşında olarkən atası vəfat etmiş və o, anası Balaxanımın himayəsində qalmışdır. Ailə vəziyyətinin çətinliyi ilə əlaqədar Vəli erkən yaşlarından nökrəçilik və çobanlıq etməyə başlamışdır. Belə ağır həyat şəraiti ilə üz-üzə qalan gələcək şair-aşiq məktəbə getməmiş və buna görə də oxuyub-yazmağı bacarmamışdır. Lakin uca Allah Vəliyə qeyri-adi, fəvqəladə bir istedad bəxş etmişdir. Məktəb, dərslər görməyən, oxumaq, yazmaq bacarmayan, bir insan güclü hafizə və yaddaşa sahib olmuş, şeirlə bağlı nəzəri bilgiləri olmasa da, bədahətən dəyərli şeirlər söyləmişdir.

Şair Vəli aşiq şeirinin, demək olar ki, bütün janrlarında qələmini sınıamışdır. O, öz şeirlərini aşiq poeziyasında istifadə olunan qoşma (ustadnamə, vücudnamə, qıfılbənd, gözəlləmə, qoşayarpaq qoşma), gəraylı, təcnis (cığalı təcnis, dodaqdəyməz cığalı təcnis, gedər-gəlməz cığalı təcnis), dodaqdəyməz, müxəmməs (qoşayarpaq müxəmməs, qoşayarpaq cığalı müxəmməs), divani (dodaqdəyməz divani), bayatı və s. kimi janrlarda qələmə almışdır. Ustad şeirlərində Vəli, Miskin Vəli, Miskinli Vəli, Miskinli Aşiq Vəli, Aşiq Vəli kimi bir neçə təxəllüsdən istifadə etmişdir. Şairin Aşiq Şəmşir, Şair Cavad, Yetgin Qəşəm, Aşiq Məhəmmədəli, Aşiq Teymur və Aşiq Tahirə ilə deyişmələri də ustad aşıqlara xas olan əsas xüsusiyyətlərdəndir.

Onu da qeyd etmək ki, aşiq yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biri, bircə, elə birincisi dastan yaradıcılığı və ya repertuarında xeyli sayda dastanın olmasıdır. Məhz Şair Vəli Miskinli özündən əvvəl də, öz dövründə də bir sıra ustad aşıqlardan fərqləndirən cəhət onun repertuarında onlarla dastanın olması, hətta dastan düzüb qoşması idi. Onun yaratmış olduğu bir dastan – “Miskin Vəlinin Canbağça səfəri” və şairin dilindən yazıya alınan 3 dastan – “Xəstə Qasımın Dağıstan səfəri”, “Cəlali Kürdoğlu”, “Yetim Söyün” və s. mövcudur.

Şair Vəli Miskinli 1995-ci ilin dekabr ayının 22-də 101 yaşında haqq dünyasına qovuşmuşdur.

Şairin yaradıcılığında İslam dini ilə bağlı məsələlər xüsusi diqqət çəkir. Dini şəxslərin adlarına müxtəlif şeirlərində rast gəlinməklə yanaşı, həm də belə şəxsiyyətlərə də ayrıca şeirlər həsr etmişdir. Məsələn, şairin “Ya Əli” divanisi buna ən gözəl nümunədir. Bu divani Həzrət Əliyə həsr olunsa da, burada İslam dininin bir sıra xüsusiyyətləri də əks olunur. Həmin divanidən bir parçaya diqqət yetirək:

*“Bey” bismillah əzbərimdi
“Xey” Xudadan, ya Əli.
Ən ibtida gəldi nida
Ərş-ələdan, ya Əli.
Lövhi-qələm badi-əsər
Oldu dünya yox ikən.*

*Bir Cəbrail qalxdı göyə
Tək dəryadan, ya Əli.*

.....
*Yandı şahpər, endi suya
Nələr gətdi yadına.
Bir xoş kəlam, verdi salam
Yetirdi muradına.
Hax-talanın özü dedi:
- İrəhmət ustadına.
Hər tərəfdən səda gəldi
- “Əhsən, əhsən, ya Əli” (1, s. 137)*

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, Şair Vəli məktəb görməmişdi, yazıb, oxumaq bilmirdi. Lakin çox güclü yaddaşı var idi. O, eşitdiyini dərhal olduğu kimi hafizəsinə sanki lent kimi yazırdı. Elə bu şeirin yazılması da onun dinləmiş olduğu dini bir rəvayətə əsaslanır. Həmin dini rəvayətə (şiə məzhəbində) görə “Allah-taala bütün varlıqda (istər o dünyada, istərsə də bu dünyada) ilk olaraq Məhəmməd peyğəmbərin (ə.s.) və İmam Əlinin ruhunu xəlq edib. O zaman ki, Allah vəhy mələyi olan Cəbraili xəlq etdi ondan soruşdu: - Sən kimsən, mən kiməm? Cəbrail cavab verdi: - sən sənsən, mən də mən. Bu yanlış cavaba görə Cəbrailin qanadları yanıb dəryaya düşdü. Bu vəziyyət arada fasilə olmaqla 2 dəfə təkrar olundu. 3-cü dəfə yenə Cəbrail xəlq olunanda İmam Əlinin ruhu onun yanına gəldi və öyrətdi ki, Allah-taala sənə həmin sualı verəndə belə de: - Sən Xalığsən, mən məxluq. Sən Yaradansan, mən yaranmış. Cəbrail 3-cü dəfə belə də etdi. Bu dəfə onun qanadları yanıb dəryaya düşmədi və mələklər aləmində qərar tutdu. Allah-taala isə onun cavabından xoşlanıb dedi: “Ustadına rəhmət”. Əliyə isə qeybin hər yanından “Əhsən” səsləri ucaldı. Dini rəvayətə görə “Ustadına rəhmət” kəlamı da elə buradan qalıb” (1, s. 137). Buradan bir daha görünür ki, şair dini rəvayəti necə poetikləşdirmişdir. Bu tipli dini məsələlər Miskin Vəlinin yaradıcılığında gen-boldur. Hətta şairin şeirlərində Quran ayələrinin poetik dillə verilməsi də nəzərdən qaçmır. Növbəti araşdırmalarımızda bu məsələlərə geniş yer verəcəyik.

Ədəbiyyat

1. Miskin Vəli. Şeirlər, dastanlar. (Toplayıb tərtib edəni prof. Yaqub Məhərrəm oğlu Babayev). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 352 s.

GÖZƏL MƏMMƏDLİ

Bakı Dövlət Universiteti

ÜZEYİR HACIBƏYOV ƏDƏBİ-BƏDİİ DÜŞÜNCƏSİNDƏ İSLAM DƏYƏRLƏRİ

Dahi insan Üzeyir bəy Hacıbəyov haqqında danışmaq həm çətin, həm də məsuliyyətli. Ü.Hacıbəyov Azərbaycan musiqisinin dərinliklərini və istiqamətlərini araşdırıb üzə çıxarmış və əsaslandırmış ilk azərbaycanlı musiqişünas-alimdir. O həm də ədəbi-bədii dəyərini itirməmiş yazıları ilə tanınan publisist, felyetonçu və librettoçu-dramaturqdur. Dahi bəstəkarın yaradıcılıq isə dərin və çoxşaxəlidir. O çalışırdı ki, insanların əsrlər boyu çəkdiyi acınacaqlı həyat və çaşqınlıq onların irsi yaddaşından silinsin. Onları bir insan, bir vətəndaş kimi dirçəltsin və yaşatsın. Siyasi-ictimai yolla bacarmadığı addımlarını o, sənət əsərləri vasitəsilə həyata keçirirdi. Elə Üzeyirin dahiliyi də bundan ibarət idi! Yaratdığı obrazlar, musiqi parçaları hər bir insanın ürəyinə yol tapır və doğmalaşır. Üzeyir istedadı bu xalqa düşmən olanlar üçün təhlükə kəsb edirdi. əgər ictimai həyatda insanlar öz kökü və vahidliyi haqqında az düşünür və yaxud da heç düşünmürlərsə, Üzeyirin yaradıcılıq dünyasına gəldikdə bizdə istər-istəməz vahidlik və milli ruh yüksəkliyi yaranır. Hər bir sənətkarın yaradıcılığında, ədəbi-bədii düşüncəsində olduğu kimi Ü.Hacıbəyovun da irsinə diqqət yetirdikdə İslami dəyərlərə, dinə baxışa rast gəlmək olar. Qeyd edək ki, Ü.Hacıbəyov bədii yaradıcılığa publisistika ilə başlamışdır. Ü.Hacıbəyovun felyetonlarına diqqət yetirdikdə İslam dinindən istifadə edərək insanlara uçurumlara sürükləyənlərin kəskin şəkildə tənqid olunduqlarını açıq-aşkar görmək olar. Bu felyetonlarda Ü.Hacıbəyov cahil, nadan insanları ifşa etmişdir. Bəzilərinə diqqət yetirək:

“Müsəlmançılıq” adlı dram. Bu felyeton 4 yanvar 1907-ci ildə “İrşad” qəzetində çap olunmuşdur. Ü.Hacıbəyovun bu əsərdə irəli sürdüyü məsələlər “Molla Nəsrəddin” jurnalının ideya-məzmunu, ana dili və keçmiş məişətimizə dair felyeton və satirik karikaturaları ilə səsləşir. Burada publisist hər bir müsəlmanın başına gələn hadisəni qələmə almışdır. Hansı ki, həmin hadisələrin bir qismi bugünümüzdə belə özünü göstərir. Məsələn, “O müsəlmana bax! Qaradavoy boğazından tutub uçastoka aparır, çünki üstünə oğurluq yaxıbdır. İndi o sağdakı müsəlmana bax! Görürsən, onu tutub döyürlər ki, sən burada alış-veriş etməyə ixtiyarın yoxdur, çıx get burdan”. Sonda isə qeyd edir ki, bütün bunları qəhrəman yuxusunda görüb və deyilir ki, nə cürə pis yuxu görsən də bizim gerçəyimizdən yaxşıdır. O dövrdə də insanların bir-birini anlamaması, zülm, zorakılıq və s. hadisələr ziyalıları narahat edirdi (1, s. 310).

“Ramazan ayında ibadət” satirik hekayəsində bir şəxsin orucunu necə açması təsvir edilmişdir. Bu da Ü.Hacıbəyovun namaz, oruc, azan və s. kimi məsələləri dərinlən bil-məsinə dəlalət edir. Bu hekayənin folklorla əlaqəsi də var. Ü.Hacıbəyov burada folklorun kiçik həcmli janrı olan məsəldən (göz görməsə, könül sevməz) istifadə etmişdir (1, s. 471).

“Peyğəmbər” adlanan miniaturunda isə saxtakarlıqla məşğul olan insanlar, hakim dairələrin özbaşınalılıqları tənqid edilir. Peyğəmbərlik iddiasına düşən bir çəxsi qubernatorun yanına gətirirlər. Qubernator isə soruşur ki, heç möcüzə göstərə bilərsənmi? Həmin kişi deyir ki, göstərəm. Bu saat sən fikir eyləyirsən ki, əgər bu kişi yalançı olsa, tutub həbs edəmə, amma sonra rüşvət edib buraxaram. Bu, özlüyündə həmin dövrün acınacaqlı mənzərəsini əks etdirir (1, s. 514).

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin banisi Ü.Hacıbəyov Azərbaycan operasını yaradarkən **dini musiqiyə** böyük önəm vermişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycan operasının yaranmasının qaynaqlarından biri məhz dini musiqi olmuşdur. Bu cəhətə, ilk növbədə, Ü.Hacıbəyov özü diqqət yönəldərək Azərbaycan operasının yaranmasına dini **“Şəbih”** tamaşalarının təsirini açıqlamışdır. Burada şiə misteriyası olan **“Şəbih”** dini-matəm əhval-ruhiyyəsi öz əksini tapmışdır. Ü.Hacıbəyov həmçinin “Leyli və

Məcnun” operasının musiqi materialında istifadə etdiyi melodiyalardan bir neçəsi xalq arasında geniş yayılmış mərseyələrdən almışdır. **“Azərbaycan musiqi həyatına bir nəzər”** məqaləsində Ü.Hacıbəyov yazırdı ki, Azərbaycan operası formasına görə Avropa operasına yaxındırsa, ifaçılıq tərzisi isə “Şəbih”dən götürülmüşdür. Fərq ondadır ki, operalarda daha geniş və “Şəbih”dən daha artıq həcmdə muğam dəstgahları istifadə edilmiş, orkestr daxil edilmişdir. Bəstəkar bunu da qeyd etmişdir ki, “Şəbih” vokal, bəzi yerlərdə isə instrumental musiqi ilə müşayiət olunur. Ü.Hacıbəyovun yaradıcılığında dini və bəstəkar musiqisi inkişaf etmişdir. Bəstəkar dini musiqiyə məqsədyönlü olaraq müraciət etməmişdir. Dini musiqi ənənələri onun yaradıcılığına ixtiyarsız olaraq daxil olur. Bəstəkar dini musiqidən bir material kimi yox, xüsusi bədii sistem kimi istifadə edir. Beləliklə, Ü.Hacıbəyov “Şəbih”in ənənələrinin Azərbaycanda opera janrının inkişafına müsbət təsiri haqqında danışdıqda, aydın ifadə olunmuş mövqə tuturdu. O, tamamilə düzgün olaraq qeyd edirdi ki, bu hadisə təkcə Azərbaycan musiqisinə deyil, dünya musiqi tarixinə xas olan cəhətdir. O yazırdı: “qədim xristian katoliklərin liturgiya dramlarında yaxud misteriyalarında operanın başlıca ünsürlərinə təsadüf olunurdu. Opera özü bunlardan törəmişdir ”(1, s. 167). Ü.Hacıbəyov bu haqda yazırdı: “Aşura günü “Qətl” mərasimi əsnasında “Şəbih” çıxarmaq məşhur vəqiədir. “Şəbih” qərb əhlinin “oratoriya” dedikləri bir növ dini tamaşadır ki, Kərbəla vəqiəsindən götürülmüş hadisələrin təşbeh və təsvirini göstərir. 1907-ci ildən bəri Azərbaycan türkləri arasında milli operanın əmələ gəlməsinin əsas amillərindən birisi “Şəbih” olduğu şübhəsizdir (1, s. 191).

XX əsrin əvvəllərində yaranmış ilk Azərbaycan operası “Leyli və Məcnun”da həmçinin ondan sonra meydana gəlmiş Müslüm Maqomayevin, Zülfüqar Hacıbəyovun operalarında ayrı-ayrı dini musiqi nümunələrinə rast gəlirik. Musiqi müsəlman xalqlarının estetik şüurunun təzahürü üçün daha əlverişli sənətdir. Ü.Hacıbəyov sırf dini oxuma bərəsində yazır ki, “Azərbaycanda dini ruhda bir musiqi varsa, o da Quranın avaz ilə oxunduğu musiqidir”(3).

Ədəbiyyat

1. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı 1985
2. Kərimova R. Dini musiqi və bəstəkar yaradıcılığının qarşılıqlı təsirinin tədqiqi məsələləri.
3. Seyidova S.A. Üzeyir Hacıbəyov və dini musiqi. 1999. “Musiqi dünyası” jurnalı №1

TÜRK DÜNYASINDA İSLAM DƏYƏRLƏRİ

Dünyanın ən qədim və köklü millətlərindən sayılan türklər tarix boyunca çox sayda dini-fəlsəfi düşüncə və ideyalarla tanış olmuş, müxtəlif türk boyları öz dini-fəlsəfi dünyagörüşlərinə görə başqa xalqlardan ciddi şəkildə fərqlənmişlər. İslamın meydana çıxışına qədərki dövrdə müxtəlif etnocoğrafi məkanda yaşayan türklərin dini-fəlsəfi dünyagörüşlərini tam şəkildə ümumiləşdirmək mümkün deyil. Lakin islam dininin türklər arasında yayıldığı dövrü, İslam dininin türklərin həyatındakı rolunu ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim etmək mümkündür.

İslam dini Ərəb yarmadasında yaranmasına və yayılmasına baxmayaraq türk xalqının həyatında mühüm yer tutmuş, türklərin yaşayış tərzində və adət-ənənələrində möhkəmlənmişdir.

İslam dininin ilkin yayıldığı dövrlərdə bu dinin qayda qanunları türklərin yaşam tərzində tam olaraq öz əksini tapmamış sonradan bu qaydalara əməl olunmağa başlanmışdır. Bunun ən bariz nümunələri də türk dastan və eposlarıdır. Bildiyimiz kimi hər bir millətin qədim yaşayış tərzini, adət-ənənələri və dini inancları onların folklorunda və ədəbiyyatında öz əksini tapır. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu da türklərin ən qədim yaşayış tərzini əks etdirir. Eposda türk boylarının islam dinini qəbul etməsi, Dədə Qorqudun peyğəmbər əleyhisalamın zamanında yaşayıb onu görməsi, döyüşə gedən türk igidlərinin döyüşdən əvvəl namaz qılması təsvir olunur. Lakin buna baxmayaraq, İslam dini qaydalarının burada hələ tam bərqərar olmadığını – qadınların kişilərlə bərabər at çapdığını, məclislərdə şərab içildiyini görürük. Həmçinin, eposda daha qədim dövrlərə aid boylar da təsvir olunur ki, bura da islam dini ilə əlaqəsi olmayan mövzulara toxunulur. Xüsusilə də, dəli Domrulun Əzraili tanımaması hələ islam dininə bələd olmadığını göstərir. Bu da dediyimiz kimi eposun qədimliyi ilə əlaqədardır.

Türk dünyasının islam dininə həmişə böyük dəstəyi olmuşdur. İslam dininin yayılmasında da iştirak etmişlər. 751-ci ildə Abbasilər xilafətilə Çinlilər arasında olan Talas döyüşündə Karluq türkləri Abbasilərlə birgə vuruşmuş və qaib gəlmişlər. Elə ilk türk müsəlman dövləti olan Qaraxanlılar dövlətini də Karluqlar yaratmışdır. Bu dövlət müsəlman dövləti olsa belə hər zaman türk adət-ənənələrini qorumuşdur. İslam sancağını dalğalandıran ən böyük türk dövlətlərindən biri də böyük Səlcuqlu dövləti olmuşdur. Bu dövlətin höküm sürdüüyü zaman və məkan çərçivəsində islam dini özünün ən yaxşı dövrlərindən birini yaşamışdır. Bu dövlətin sultanlarından olan Alp arslanı Bizansla olan Malazgirt döyüşündə qələbə qazanması münasibətilə Abbasi xəlifəsi “Müsəlmanların xilaskarı” və “İslamın nuru” adlandırmışdır.

Azərbaycanda islamın geniş xarakter daşdığı dövlətlərdən biri də Azərbaycan Səfəvilər dövləti olmuşdur. İslam dini Səfəvilər dövlətində hakim din olmuşdur. Bu dövlətin qurucusu olan Şah İsmayıl özünü imam Əlinin ardıcılı adlandırmışdır.

Daha sonra türk – müsəlman mədəniyyətindən danışa bilərik. Bu baxımdan türk ədəbiyyatının qədim nümunəsi olan Mahmud Kaşğarının “Divani lüğəti-Türk” əsərini göstərmək olar. Daha sonra Yusif Balasaqunlunun “Qutatqu –bilik” əsəri türk ədəbiyyatının gözəl nümunələrindəndir. Bu əsərdə də islam dəyərləri görünməkdədir.

Türk – müsəlman mədəniyyətinin nümayəndələri kimi memarlıq abidələrini də göstərmək olar. İslam dini ilə əlaqədar gümbəzli və minarəli tikililər, həmçinin məscidlər, memarlıq abidələri türk-müsəlman memarlığında aparıcı yer tutmuşdur.

Türk dünyasında görkəmli şəxsiyyətlər, elm adamları və filosoflar çox olmuşdur. Bunlardan biri də Əli bəy Hüseynzadədir. O, türk dünyasında islam dəyərləri mövzusunda bir fikir, düstur, vəhdət irəli sürmüşdür. Bu düsturun əsas məğzi “Türkləşmək, islamlaşmaq

və avropalaşmaq” ideyası üzərində qurulmuşdur. Əli bəy Hüseynzadə çağdaş türk cəmiyyətini quracaq türk qanlı, islam imanlı, Avropa mədəniyyət tərzini mənimsəmiş fərdin mənəvi yapısını və səciyyəsinə şəkilləndirərək, türk aləminin yalnız bu dəyərlərə söykənən məfkurənin timsalında qurtuluşa qovuşacağına inanırdı.

Əli bəy Avropanın birləşmə bilməsinin, gücünün təməlinə xristian qardaşlığının, xaçlı birliyinin dayandığını bilirdi və elə buna görə də türklərin birliyini təmin edə biləcək ən qüvvətli amil kimi İslamı görürdü. Bu heç də təsadüf deyildi islam dəyərlərində insanların qardaşlığa, birliyə səslənməsi Ə.Hüseynzadənin fikirlərinin doğruluğunun sübutu idi. Ə.Hüseynzadənin türkçülük haqqında yazdığı “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” adlı məqaləsində türk xalqlarının İslamaqədərki və İslamı qəbul etdikdən sonrakı dövrü təsvir edilir. O burada islam dinini qəbul etməmiş və yaxud da islam dinindən əvvəl dünyada mövcud olan digər səmavi dinlərə, məsələn, xristianlıq və yəhudiliyə etiqad edənlərdən söhbət açır. Eyni zamanda, deyə bilərik ki, qədim türklərin özünün “gök tengriçilik” dini olmuşdur ki, bu da türklərin səmavi dinlərə olan inamını artırmışdır. Daha sonra müəllif bildirir ki, türklər öz əvvəlki dinlərinə sadıq qalmaqla yanaşı həm də xristianlıq və bu kimi digər səmavi dinlərə etiqad etməyə başlayıblar. Amma onların həmin bu səmavi dinlərə keçmələri slavyanlar və bu kimi qeyri xalqların içərisində əriyib getməsinə səbəb olur. Müəllif türklərin İslamı qəbul etmələrini isə təqdirəlayiq hal kimi göstərir. O qeyd edir ki, türk xalqlarının vahid bir din ətrafında birləşmələri onların özlərini qoruyub saxlamaları üçün daha məqsədəuyğundur. Əsərdə müəllifin İslam dininə, bu dinin qanun-qaydalarına rəğbəti də nəzərə çarpır.

Bu ideya və düstur digər türk mütəfəkkirləri, Ziya Gökalp, Cəmaləddin Əfqani, Yusif Akçuri kimi insanların yaradıcılığında da vardır. Onlar da bu ideyanı, bu düsturu özlərinə bayraq etmişdilər.

İslam dəyərləri istər türk dövlətlərinin idrəcəliyində, istər türk mədəniyyətində, istər-sə də adət - ənənələrində öz təsirini göstərir. Gördüyümüz kimi, İslam dini türklər arasında yayılmağa başladığı andan etibarən türk dünyasında mühüm bir amilə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Kitabı- Dədə Qorqud. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 376 s.
2. İnternet resursu: <http://www.kpsskonu.com/genel-kultur/tarih/ilk-turk-islam-devletleri/>
3. İnternet resursu: <http://simsar.az/news/a-49899.html>

AYNURƏ MƏMMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

GƏNC NƏSLİN FORMALAŞMASINDA İSLAM DƏYƏRLƏRİNİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Səmavi kitabı Qurani-Kərim olan və ALLAH (C.C) tərəfindən bütün bəşəriyyətə göndərilən sonuncu din İslam dini 610-cu ildə Məhəmməd (s.ə.s) peyğəmbər tərəfindən təbliğ edilməyə başlanılmışdır. Bəşər övladı yarandığı gündən əsla başlı-başına buraxılmamış və Allah tərəfindən seçilmiş rəhbərlər (peyğəmbərlər) onları doğru yola dəvət etmişlər.

İslam Hz. Adəmdən (s) etibarən bütün peyğəmbərlərin Allahdan (C.C) alıb təbliğ etdikləri ortaq əsasların hamısını ehtiva etməkdədir. Quranda buna işarə ilə “ Allah: “Dini doğru-dürüst qoruyub saxlayın, onda ayrılığa düşməyin!- deyə Hz. Nuha tövsiyə etdiyini dində sizin üçün də qanuni etdi. Sənin dəvət etdiyini (tövhid dini) müşriklərə ağır gəldi...” (Şura 42/13) (3, s. 467) buyurmaqdadır. Başqa sözlə desək islam dininin , insanın həm fərdi, həm də ictimai həyatını tənzim etməyə yönəlmiş ilahi təkliflərin HZ. Məhəmməd (s.ə.s) vasitəsilə şəkillənən sonuncu ilahi bir sistem olduğu vurğulanır.

Məhz bu özəlliyinə görə İslam, Yəhudilik və Xristianlığı bir din, Tövrat və İncili isə vəhyin nəticəsi olaraq qəbul etməkdədir. Bununla birlikdə yəhudi və xristianları yanlış davranışlarına görə tənqid etməkdə, Allahın (C.C) ayələrini dəyişdirmələri səbəbindən qınamaqdadır. Digər tərəfdən yəhudilərdən, xristianlardan və.b. olub zaman içərisində mənsub olduqları dinlərin qüvvədə olduğu dövrlərdə ALLAHA (C.C) və axirət gününə inanan, saleh əməl sahiblərinin olduğundan da söz açmışdır. İslam dini bəşəri təlimlərin şəkilləndirdiyi dinləri bir fenomen olaraq qəbul etməklə yanaşı, ona inananları ilahi vəhyin bildirdiyi “tövhid təlimi” ni tanımağa, Allaha (C.C) şəriq qoşmadan Ona təslim olmağa və ibadət etməyə dəvət etməkdədir. Bununla bərabər bu dəvəti qəbul etməyələrin inandıqları dəyərlərə həqarət edilməsini qadağan edir.

İslam əqidə seçmək mövzusunda insanlara azadlıq vermişdir. Quranda “Dində məcburiyyət yoxdur...” (Bəqərə 2/226) (3, s. 34) deyə buyurulmaqdadır. Bu fikir daxilində heç kimə din mövzusunda məcburetə olmadığı kimi, ziyan dəymədiyi müddətdə fərqli etiqadı olanlarla yaxşı davranılmasının vacibliyi də Qurani-Kərimdə prinsip kimi ortaya qoyulur: “ ALLAH din yolunda sizinlə vuruşmayan və sizi yurduzdan çıxartmayan kimsələrə yaxşılıq etməyi və onlarla ədalətlə rəftar etməyi sizə qadağan etməz. Allah ədalətli olanları sevər! Allah sizə ancaq sizinlə din yolunda vuruşan, sizi yurduzdan çıxaran və çıxartmağa kömək edən kimsələrlə dostluq etməyinizi qadağan edər. Onlarla dostluq edənlər zalımlardır!” (Mumtəhənə 60/8-9) (3, s. 540-541).

Allahın (C.C) sevdiyini sevmək, sevmədiklərindən üz çevirmək, əməllərinə uymaq, qadağalardan qaçmaq, peyğəmbərin (s.ə.s) göstərdiyi yolla addımlamaq da tövhidin vacib göstəricilərindən sayılır. Sadəcə nəzəri baxımdan Allaha inanmaq yetərli olmayıb bu inancın praktik olaraq hərəkətlərlə göstərilməsi və dəstəklənməsi lazımdır. İnanc və ibadət ölçüləriylə qazanılmış olan iman, hər cür müxtəlif tutumlu dünyəvi davranışa istiqamət verməsi real tövhid əqidəsinin əks olunmasıdır. Peyğəmbərlərin hamısı bu tövhid anlayışına çağırılmışlar. Tövhid inancı peyğəmbərlərin gətirdikləri dinlərin hamısında dəyişməyən və ən öndə gələn bir məsələdir (2).

İslam dini universaldır: Allah (C.C) tərəfindən göndərilən dinlər arasında dil, ərazi, məlumata və zaman fərqliliklərinə rəğmən, inancı əsasları və ibadət anlayışı ilə ədalət, doğruluq, sevgi, köməklik göstərmək kimi anlayışların yaxşı, buna ziddiyət təşkil edənlərin pis olması kimi təməl və universal həqiqətlər ilahi dinlərin ortaq özəlliyidir. Bu mənada vəhy qaynaqlı bütün dinlər eyni olub İslam isə Hz. Adəmdən bəri gələn vəhy ənənəsinin davamı və son halqasıdır. Bu baxımdan İslamın universal olması, dünyanın hər bir bölgəsində yaşayan insanları qiyamətə qədər bütün zamanları əhatə etməsi vacibdir. Necə

ki, islamın təməl qaynağı olan Quranın mesajları qiyamətə qədər bütün zamanları və bütün insanları əhatə edəcək xüsusiyyət daşımaqdadır (Ali İmran 3/19, 83, 85; Səba 34/28; Rəhmən 55/31, 35; İbrahim 14/1).

İslam insanları sosial mövqə və cinsiyyətlərinə görə ayırd etmir. Onun prinsipləri, insanın fərdi və ictimai həyatının bütün hissələrini aydınlaşdırır. Namaz və oruc kimi fərdi ibadətlərdə belə ictimai mənfəət gözlənilmişdir. (2) Dünya həyatının nemətlərinə və gözəlliklərinə qarşı deyildir. Dünya və axirət arasında tarazlığın qorunmasını, ifrata varılmamasını, hər iki həyatın yaxşı olması üçün də çalışılmasını istəyir.

Bu gün dünyəvi qəbul edilən bütün dəyərlər, İslamda təməl olaraq əksini tapmaqdadır. İslam insan haqları, doğruluq, etibar, ədalət, cəmətlilik, qonaqpərvərlik, bərabərlik, müasirlik, yaşlı, uşaq və qadınların haqlarını müdafiə etmək, zəhmətkeşlik, sülhpərvərlik, işi layiqli və bacaran insanlara tapşırmaq kimi qanunların hamısını qəbul və tövsiyə edir. İslam yarandığı ilk dövrlərdən etibarən insanlığın mənəvi kamilliyin zirvəsinə çatmasında başlıca amilə çevrildi. Müasir dövrümüzdə də mənəvi böhran yaşayan gənclərimizin cəmiyyətə yararlı şəxsiyyət kimi yetişdirilməsində və formalaşdırılmasında İslam dəyərlərinin rolunu xüsusilə vurğulamalıyıq. İslam övladın tərbiyəsindən, təhsil verilməsindən, ailə qurulması və ailə daxili münasibətlərdən, şəxsi gigyena və təbabətdən tutmuş, cəmiyyətin idarə olunması, məhkəmə-hüquq sisteminin tənzimlənməsi, millətlərarası və dinlərarası münasibətlər, müharibələr aparılması, xeyriyyəçilik, iqtisadi münasibətlərdəki cəmiyyət və insan həyatının bütün sahələri üzrə baxışlara, tövsiyə və göstərişlərə malikdir.

İslam ən uca bir əxlaq dinidir. Yaradılmışlar arasında ən uca varlıq insandır. İnsan Allahın yer üzündəki xəlifəsidir. Qurani-Kərim insana müraciət edərək insanın nəfslə kirlənməməsini arzu edir. Yəni insandan nəfsin mənfiliklərindən sıyrılıb uca bir əxlaqa sahib olaraq səmimi şəkildə Cənabı-Haqqın dəvətini qəbul etməsi istənilir. Sözüün həqiqi mənasında insan kimi yaşaya bilmənin yeganə şərti əxlaqın ülvü hədəflərinə çatmaqdır. İnsanlığın kamalı və gözəl əxlaqın zirvə nöqtədəki misalı da Peyğəmbər (s.ə.s) əfəndimizdir.

İslam Haqq və ədalət dinidir. İslamın üzərində durduğu ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri də haqq və hüquqdur. Dinin göndərilmə səbəbi dünyada xoşbəxtliyin təmin olunmasıdır. Bu da ancaq haqq və ədalətə riayət etməklə gerçəkləşir. Buna görə də Allah ədaləti əmr etmiş, haqsızlığa gedən bütün yolları qadağan etmişdir.

İslam ağıl və məntiq dinidir. Ağıl insana Allah tərəfindən verilmiş mənəvi bir qüvvətdir. İnsan bu güc sayəsində lazımi məlumatları yaxşı və pis, yararlı və zərərli şeyləri bilmək imkanı əldə edir. İnsanı digər canlılardan ayıran ağıl onun ən böyük üstünlüyüdür. İslam dinində ağıl imanın ilk şərtidir. İman ağılla həyata keçir və ağılla mümkün olur. Buna görə də İslamda ağılın qorunması əsas qayələrdən biri qəbul edilmiş və bu qayəni gerçəkləşdirmək üçün müvəqqəti olsa belə ağılın funksiyalarının itirməsinə səbəb olan içki, narkotik və.s maddələrin istifadəsi qadağan edilmişdir.

Bu gün dünyanın diqqət mərkəzində olan “qadın azadlığı” islamın ilk prinsiplərindən biridir. Qadınların kölə kimi alınıb-satıldığı, insan yerinə qoyulmadığı bir dövrdə islam “cənnət anaların ayaqları altındadır” ideyası ilə qız uşaqlarının diri-diri basdırılmasını, qadınların kölə kimi istifadə edilməsini qadağan etdi.

Müasir dövrümüzdə insalığın baş bəlasına çevrilmiş narkomaniya xüsusilə gənclər arasında geniş yayılmışdır. Narkotik yalnız fiziki deyil, həm də psixoloji asılılıq yaradır ki, bu da belə xəstələrin müalicəsini çətinləşdirir. Narkotik vasitələr insanın iradəsini məhv etdiyindən, heç də hamı bu asılılıqdan xilas ola bilmir. Bəzi hallarda tibbi müalicənin aciz qaldığı narkomaniya bəlasının aradan qaldırılmasında insanların dini inancı, imanı böyük psixoloji dəstək rolunu oynayır. Belə ki, narkotikaya aludəçiliyin səbəbləri müxtəlif olsa da əksər hallarda gənclərin bu öldürücü vərdişə tutulmasına məhz mənəvi iztirab səbəb olur. Ümumi mənəvi dəyərlərin silinib getməkdə olduğu cəmiyyət həyatı insanda özünə və ətrafına inamsızlıq, güvənsizlik yaradır, onun depressiv vəziyyətə düşməsinə səbəb olur. Həyatında mənəvi boşluq olan gənclər bu boşluğu pis vərdişlər, dəbdə olan lazımsız əy-

lənçələrin gətirdiyi ötəri, lakin xəstəliyə çevrilən həzlə doldurmağa çalışırlar. Narkomaniyanı həkimlər xəstəlik, polis kriminal ünsür, hakimiyyət ictimai qüsur, din isə günah hesab edir (2). İnsanın günahlardan uzaq olmağa çalışması Allaha yaxınlaşmaq üçün vasitələrdən biridir. Odur ki, dinin və müqəddəs kitabların günah yaxud zərərli, xeyirsiz hesab etdiyi narkotik vasitələrdən və s. uzaq durmağa nail olan insanlar əsirinə çevrildikləri mənəvi boşluğa qalib gəlirlər. İslam dininin qanunlar toplusu olan Quranda narkotiklə bağlı heç bir ayə yoxdur. Lakin təfsirçi islam alimləri hesab edirlər ki, adı keçən haramlar arasında narkotik vasitələr də yer alır. Bəlli olduğu kimi, İslamda insanın özünə zülm etməsi, xətər yetirməsi, başqa sözlə bilərəkdən özünü hansısa təhlükəyə atıb canına qiyməsi və bu yolla Allahın əmanətinə xəyanət etməsi pislənir.

Narkotik vasitələrin qəbulu zamanı ağıl qarışır, beyin dumanlanır, hallüsinasiyalar baş verir, bir sözlə insan özünü idarə edə bilmir. Belə olduğu halda hər cür cinayətə və xətəyə yol açır. Aludəçi özünü narkotiklə təmin etmək üçün yalan danışmalı da olur, çox məcbur qalanda oğurluq edir, bəzən də bu məcburiyyət, hətta qətlə səbəb olur. Beləliklə narkomaniya cəmiyyətdə zəncirvari pisliklərə yol açmış olur.

İslam insanı sevməyi əmr edir. İnsanın doğulduğu gündən ona məxsus olan haqları toxunulmaz qəbul edilmişdir (1, s. 290). İnsanların sevgi və dostluq şəraitində yaşaması islamın əsas qayələrindən biridir.

Bəli bütün dünyaya terror, cahillik, qadının hüquqlarını əlindən alan, onu qapamaqla azadlığını kölgələyən bir din olduğu söylənən islam dini yuxarıda göstərdiyimiz dəyərləri özündə cəmləşdirmişdir.

Müasir dünyamızın insanları sevgisizliyin, mənəviyyatsızlığın qurbanına çevrilmişdir. Dünyada tüğyan edən “Terror” dalğası minlərlə insanın yurd-yuvasından didərgin düşməsinə, qanlı döyüşlərdə həyatını itirməsinə səbəb olmaqdadır. “Anti-islam” hərəkatının dəstəkçilərinin başlıca bəhanəsi olan “terrorizm” müsəlmanların adı ilə əlaqələndirilir. Bu iddianı irəli sürənlərə bir nömrəli sübut “erməni vandalizmi” dir. Dünyada terrorizm anlayışının hələ yayılmadığı dövrlərdə ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı dünyanın ən dəhşətli terrorunu törətmişdir. “Xocalı soyqırımı” nı törədənlər nə müsəlman idi, nə də onların islamla yaxından-uzaqdan əlaqəsi var idi!

Buna görə də biz müsəlmanlar ALLAHIN haqq din olaraq göndərdiyi islamı öyrənərək, onun gözəlliklərini və ən əsası təməl dəyərlərini dərinlən bilib həyatımızı bu dayaqlar üzərinə inşa etdirməliyik. Bütün dünyaya islamın sülh mesajını verməliyik. Gənclərin islam dəyərləri ilə yaşaması üçün bizlər gözəl nümunə olmalı və bütün dünyaya həqiqətləri çatdırmalıyıq.

Bütün bu fikirlər islamı, onun gözəlliklərini və əsası özünə xas dəyərlərini anlatmağa yetməz. Qeyd etdiklərimiz bu dəyərlərin cüzi bir hissəsidir. Lakin düşünürük ki, islamın gənclərin formalaşmasında nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunu az da olsa izah edə bildik.

Ədəbiyyat

1. Elm və irfan sərdarları. Bakı: “Nurlar” nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2015, 344 səh.
2. Qurani-Kərim. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyat evi, 2012, 696 səh.
3. İnternet resursları.

FAIG-HUSEYN KHAN OGLU İBATZADEH

The Azerbaijan State University of Culture and Arts (ASUCA)

THE ISLAMIC WORLD AS A GLOBAL GEOPOLITICAL ACTOR

It seems possible to distinguish three main approaches to the solution of this question. Supporters of the first approach consider it is quite justified to define the Islamic world as a consolidate actor of world politics opposed to it is another conventionally united counter-actor - the West. They oppose adherents of the opposite point of view, accentuating the fragmentation and foreign policy independence various Islamic players. Within the framework of the third approach, Islam the world emerges as a zone of the spread of the Muslim Ummah, a special civilizational space, which removes the question on whether the world of Islam is a collective global actor, since the civilizational approach makes it difficult to analyze contemporary international political processes.

Obviously, the Islamic world is a very diverse and diverse picture. This generates a large and complex set of contradictions and conflicts that are observed in the regions where Islam spread, both between states and within each of them. Between the Muslim countries there are cardinal differences in socio-economic development, in political and legal systems, in the political and social role of religion in the life of society, in ways of adapting to globalization, and in foreign policy strategies. Conflict potential is fueled by interstate contradictions, unresolved and emerging conflicts, regional rivalries between countries and personal competition of their leaders, ethno-confessional diversity, and the diversity of trends within the Muslim religion and Islamist ideology. The latter defends various alternative, often contradictory projects of reformatting not only the Islamic world, but the entire world order on a global scale.

Nevertheless, in the modern Islamic world there is a tendency for political consolidation. First of all, we are talking about the presence of numerous international Muslim organizations, whose goals and activities are based on the idea of religious unity and the tendency to duplicate international organizations of the global level, including: the OIC (Islamic analogue of the United Nations), the Islamic Eight (an alternative to the G-7), The Islamic Development Bank (instead of the International Development Bank), the Islamic International Red Crescent Commission (an analogue of the International Red Cross), the Islamic Image Organization Science and Culture (ISESCO, an alternative to UNESCO), the Islamic Federation of Sports Solidarity (the duplicating World Olympic Committee), the Islamic Chamber of Commerce and Industry, the Islamic Shipowners Association, etc.

A similar tendency can be traced in the sphere of development and adoption of international documents: the Islamic Declaration of the Human Rights (instead of the Universal Declaration of Human Rights); The treaty on the struggle against international terrorism, developed by OIC in accordance with the Sharia, etc. The system of international organizations of the Muslim world and the norms by which they are guided can be interpreted as an opposition or alternative to the so-called Western system of international law and international relations.

International and even global coverage is also claimed by "country" and regional Islamic organizations. As a rule, they are created on the initiative of a Muslim state as an instrument of their foreign policy; They often include non-state actors, including radical extremist ones. The most famous and influential was the World Islamic League (established in 1962 on the initiative of Saudi Arabia). Among others: The People's Islamic Conference (formed in 1991 under the patronage of Iran and Sudan), the World Islamic People's Leadership (established in 1989 on the initiative of former Libyan leader M. Gaddafi), the Islamic Revolution Guards Corps (IRGC) and the Cods Force "(An instrument of the political and ideological activity of Iran at home and abroad), etc. The existence of such organizations allows guardian states"to pursue a directly or indirectly defined policy in the international arena, often in violation of international law and to walk

from responsibility for interfering in the internal affairs of other states." (1, стр. 10-13)

Among the transnational Islamic movements is the Muslim Brotherhood, which has offices in almost all Muslim countries. The party "Hizbat-Tahrir al-Islami" consistently replenishes its ranks in many countries at the expense of adherents of the idea of creating a world caliphate. The problems associated with the creation and activities of the Taliban remain extremely ideological and controversial. Another example of transnational organizations is terrorist network structures, primarily Al-Qaida and associated movements (AKAD).

Indirect recognition of the existence of Islamic transnational actors is also the fact that the international anti-terrorist coalition is fighting not just against terrorism (which, as we know, has neither nationality, religion, nor borders), but against precisely "Islamic" terrorism. The supplier and main distributor of terrorism is radical-extremist Islamism. As a result of the actions of the few but very active extreme wing of the Islamists, a completely natural, violently emotionally negative reaction to terrorism is transferred to the Islamic world as a whole, which in the West is beginning to be perceived as a kind of homogeneous society allegedly committed to the idea of violence as a source of threat to all of humanity.

In the context of the problem, external identification plays an important role. In the West, the perception of the Islamic world as a single geopolitical space became stable. So, the relationship between the Islamic world and the US, Europe or Russia is being discussed, its hydrocarbon reserves, demography and Muslim migration are estimated, but no one talks about the Christian or Confucian-Buddhist world in the same vein. Within the framework of the geopolitical approach, the traditional dichotomy "West-East" has been firmly transformed into the opposition "West-Islamic world", although it is obvious that such opposition is formed according to different criteria, and instead of the West one should speak about the Christian-Jewish world. "In favor of the correctness of this dichotomy, the ideological nature of the policy of the main actor on the western side - the US," says V.V. Naumkin, emphasizing the key role of the American neoconservatives in shaping the image of the Islamic world as a common enemy of the West (3, стр. 515).

The fact remains that at the beginning of the XXI century. The self-determination of the Islamic world is based on the commonality of religion and the opposition of the West, which is embodied in the idea of the so-called Muslim solidarity. Skeptics consider this idea only a kind of populist slogan, a convenient tool for mobilizing the masses. In support of their position, they allude to the fact that the solidarity of Muslims has never contributed to the resolution of even one serious conflict: Iran-Iraqi, Indo-Pakistani, intra-Palestinian, etc. The implementation of the ideas of Muslim solidarity is hampered in practice by deep contradictions separating the Islamic world. The vague image of the Islamic alternative in all its ideological variants, liberal (modernizing), traditionalist and jihadist, also testifies to the lack of Muslim unity. Islamist projects, in addition, are always tied to the specific socio-cultural, political and other realities of this or that Muslim society.

At the same time, there are good reasons to say that there is a tendency in the Islamic world to form a stable and perspective system of interests, priorities and goals determined by Islamic solidarity. Muslims are increasingly aware of themselves as a single mass with a common (in spite of different interpretations) confessional tradition, common history, common goals and common enemy. The concept of "ul umma al-Islamiyah" - "Islamic nation" - is rooted in the consciousness of world Islam and is not questioned by any politician, no matter which direction he adhered to. (2, стр. 37) Therefore, Islamic solidarity is not just an ideological construct, constantly updated by politicians and thinkers.

Literatura

1. Игнатенко А. А. Самоопределение исламского мира // Ислам и политика. Москва, 2001.
2. Малашенко А. В. Исламская альтернатива и исламистский проект. Москва, 2006.
3. Наумкин В. В. Ислам и мусульмане: культура и политика. Н. Новгород, 2008.

İSLAM DƏYƏRLƏRİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ SÖZ İŞİĞİNDƏ

Açar sözlər: *İslam, ədəbiyyat, müqəddəs şəxsiyyətlər.*

Islamic values are in the light of Azerbaijani literature

Contemporary view of Islam - This attitude is our value to Islam. Islamic spirituality, which is rich in fine nuances, has influenced our thinking, our thoughts, every moment of our lives on its aesthetic, artistic, scientific, religious and other aspects. The Turkish people's literature, especially Azerbaijani literature, has a great role in gaining artistic-aesthetic value of Islam. The Impact of Islamic History on Literature History - Literature, not history, writes its own history. Medieval The influence of the Holy Quran in the Eastern literature is without doubt.

Key words: *İslam, literature, holy personalities.*

İslam dininə müasir baxış – Bu münasibət bizim İslama verdiyimiz dəyərdir. İncə nüanslarla zəngin olan İslam mənəviyyəti təfəkkürümüzə, düşüncəmizə, həyatımızın hər bir anına öz estetik, bədii, elmi, dini və başqa müsbət aspektlərdən öz təsirini göstərmişdir. İslam dininin bədii-estetik cəhətdən dəyər qazanmasında Türk xalqları ədəbiyyatının, xüsusilə Azərbaycan ədəbiyyatının böyük rolu var. İslam tarixinin ədəbiyyat tarixinə təsiri – Tarix ədəbiyyatı yox, ədəbiyyat öz tarixini yazır. Orta çağlar Şərq ədəbiyyatına Müqəddəs Qurani-Kərimin təsiri şəxsizdir. Bu təsiri klassiklərimizin əsərlərində rast gəldiyimiz təlim və iqtibaslarda görürük.

Qurani-Kərimdə şairlərə münasibətə də aydınlıq gətirilir: “Şairlərə, peyğəmbəri həcv edən müşrik və kafir şairlərə gəlincə onlara yalnız azğınlar uyar. Ancaq iman gətirib yaxşı işlər görən, Allahı çox zikr edən və zülmə uğradıqdan sonra intiqamını alanlardan başqa (Əş-şüəra surəsi- 224-227) (3)

Klassik Şərq ədəbiyyatında, eləcə də klassik Azərbaycan ədəbiyyatında poemaların əvvəlində işlənən şeir növləri vardır ki, islam mənəviyyəti təzahür etmişdir. Bunlara minacat, merac, nət, tövhid kimi şeir növlərini aid etmək olar. Buna nümunə Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərinin əvvəlində olan “Peyğəmbərin meracı” başlıqlı hissə ola bilər.

Sən, ey mənaların meracı olan,

Sənin meracıdır sonsuz asiman (4, s. 23).

Aidə Qasımovanın “XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı və Quran qissələri” (Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Xətayi və Füzulinin ana dilində olan əsərləri əsasında) (2) tədqiqat əsəri islam və ədəbiyyat kontekstində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu kitabda Quran qissələri klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dini-fəlsəfi və bədii qaynağı kimi tədqiq olunur.

Prof. Nizaməddin Şəmsizadənin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycançılıq üç təməl üzərində bərqərar olur: türkçülük, islamçılıq və vətənçilik. Bu üç təməl tarixən vəhdətdə olub, xalq bu vəhdəti həyat tərzində, düşüncəsində, arzusunda, nəğməsində, bayatısında – bir sözlə ictimai və bədii təfəkküründə qoruyub saxlayıb, qırılmağa, ayrılmağa qoymayıb (5, s. 116).

Türkçülüklə islamın vəhdəti Ulu Peyğəmbər Məhəmməd Əleyhüssəlamdan başlanır. O, ümmətinə belə demişdi: “Türk dilini öyrənin, onların hakimiyyəti uzun sürəcək”.

Zəlimxan Yaqubun “Peyğəmbər” əsəri islam və ədəbiyyatın vəhdətində misilsiz rolu olan töhfələrdən biri kimi qiymətləndirmək olar. Əsərin leytmotivi kimi səslənən “Ey mənim peyğəmbərim, sənin şairinəm mən!!!” misraları şairin Məhəmməd peyğəmbərə

(s.ə.s) olan məhəbbətinin bədii inikasındır. “Peyğəmbərə uca vəhyi, şairə ilham verdilər” hissəsi maraqlı doğurur. Zəlimxan Yaqub əsəri yazması barədə qeyd edir:

*“Al bu qələm, bu da kağız”
Peyğəmbərə üz tut-deyib
Tükənməz bir həyat eşqi,
Sönməz bir inam verdilər (6, s. 281).*

Zəlimxan Yaqubun Həcc ziyarətindən sonra Məkkə-Allah tematikalı şeirlərinin məntiqi yekunu olan bu əsəri yazdı:

*“Quran” ali bir nemətdi,
Peyğəmbərə qismət olub,
Mən yazdığım “Peyğəmbər” di,
O da qismət, bu da qismət.
Hökmü haqdan verilməsə
Bəndə bir iş görə bilməz. (6, s. 284)*

Nəbi Xəzri də islam dəyərlərini ulu peyğəmbərin və Həzrət Əlinin tarixi xidmətlərini bədii sözlə qüdrəti ilə vəsf etmiş, beynəlxalq mükafata layiq görülmüş, “Peyğəmbər” poemasını (1992) yazmışdır. Məhəmməd peyğəmbərin həyatı, İslam dinin yaranması, mahiyyəti, bəşər övladına verdiyi ərməğanlar barəsində məlum bilikləri poetik nəzmə çəkərək, bugünün oxucusuna çatdırır, bu barədə düşünür və oxucunu da düşündürür (1).

Gənc nəsillə islam haqqında məlumatları olduğu kimi, dəyişikliyə məruz qalmamış şəkildə mənimsəməlidir. Cəmiyyətdə böyük nüfuza malik gəncliyin islamı haqqında düşüncələrinin düzgün formalaşdırılmasında sosial-ictimai münasibətlərin böyük rolu var. Buraya həmçinin ədəbiyyatı da daxil edə bilərik. İslami dəyərlər – hansı dəyərlər ki, milli mənəvi dəyərlərimiz ilə birlikdə tərəzinin gözlərində – azərbaycançılıq ideologiyasında eyni çəkiyə gəlir. Önemli olan isə bu dəyərləri qorumaqdır. İslami dəyərlər ədəbiyyatımızda istər şifahi, istər yazılı şəkildə qədim dövrlərdən etibarən öz əksini tapmışdır. Tarixi ictimai-iqtisadi formasiyaların islam dinindən də yan keçmədiyini ədəbiyyat tarixinin sənətkar möhürlü sənədləri olan bədii əsərlərdə görürük. Lakin necə ki, milli adət-ənənələrimizi unutmadıq, eləcə də islam dəyərlərimizə sahib çıxdıq.

İslam tarixinin müqəddəs şəxsiyyətlərinin müxtəlif əsərlərdə adlarının çəkilməsi maraqlı və dəyərli ədəbiyyat hadisəsidir. Onların həyatlarına əsaslanan bu motivlər bədii əsərlərdə cana gəldikcə sanki sənətkarın rəssam fırçası ilə çəkilmiş əvəzsiz söz tabloları oxucuya təqdim olunur. Haqqında danışarkən belə duyğulandığımız müqəddəs şəxslərlə bağlı fikirlər bədii ifadəsini istər klassiklərimizin yaradıcılığında, istər yaxın keçmiş və ya bu günümüzdə ədəbiyyat nümunələrində, istərsə də dünya ədəbiyyatında təzahür olunur. Klassiklərimizin yaradıcılığında bu iqtibas və ya təlmih adlanır. Bəlkə də bu forma, quruluş fərz olan bir ünsür deyildir. Gözəl olan, mənəvi dəyərlərə malik ünsürlər əsas amali məhz bu olan ədəbiyyatın qayəsini bir daha aydınlaşdırır. Dinin ədəbiyyatla bağlılığı ulvi sevginin dinlə bağlılığı kimidir. Əslində, elə dinin özü böyük bir sevgi deyildir mi? Həmin əsərlərdə dini şəxsiyyətlər barədə aldığımız məlumatları hər dəfə düşüncə süzəcindən keçirərkən bu ünsürlər İslamiyyətin mənəvi dünyasına aparır, ruha oyanış verir. Özünüdərkən bəlkə də ən bariz nümunəsidir. Bunun görkəmli şairlərin şeirlərində yeni nəfəs tapması diqqətəlayiq ədəbi hadisələrindəndir, islam öz dəyərləri ilə, tarixi ilə insan ruhuna, mənəviyyatına xitab edir. Dinin gözəlliyi bu həzrətlərdə əks olunubsa, niyə də onlar şeirdə əks olunmasın. Klassiklərimizin islam motivləri ilə zəngin əsərlərini şeirin məzmununa qifil vuran, onu təhlil etdikdə islam və ədəbiyyatın çuğlaşmasını gördüyümüz təlmih və iqtibaslara borclu deyilik mi? Burada mənanın aydınlaşması üçün onların adları belə kifayətdir. Beytə müəyyən dini-tarixi hadisə ilə bağlı yalnız bir ünsür daxil edib mənanı kodlaşdırmaq, əslində həmin ünsürü daxil etməklə ideyanı başqa istiqamətə yönəldib daha fərqli- dinlə əlaqəli formada mənalandırmadır.

Həmin beytlərdə dedikləri fikirlərdən aydın olur ki, klassiklərimizin bu müqəddəslər haqqında məlumatları olmuşdur. Dini şəxsiyyətlərlə bağlı fərqli məcrada müqayisələr, oxşatmalar, onlarla bağlı müxtəlif hadisələrin xatırlanması şairlərin islami biliklərinin dərinliklərindən xəbər verir.

Dinin təsirinin güclü olması səbəbi ilə müxtəlif sahələrdə islamla bağlı ünsürlərə rast gəlinir. Bu sahələr dinlə bağlı şəkildə olsa da, öz fəaliyyətlərini müstəqil şəkildə davam etdirmişdir. Dindən hökmranlıq ab-havası yaratmaq məqsədilə də istifadə etmişlər. Zamanla ədəbiyyat məcbur qəbul edilmiş “qanun”larla üz-üzə qalmışdır. Lakin ədəbiyyat məcbur qəbul edilmiş heç nəyi özündə saxlamaz, saxlasa da, bir müddət sonra imtina edər. Qeyd etməliyik ki, islamın ədəbiyyatımıza təsiri belə olmamışdır. İslam dini ilə bağlı ünsürlərin bədii əsərlərdə verilməsi bir qanun deyildir. Əgər qanun idisə də, yalnız insanın mənəvi qanunsuzluqlarının aradan qaldırılması üçün ədəbiyyata gətirilən qanun idi. İslam dinini qılınc gücünə qəbul etsək də, əslində Qurani-Kərim və oradakı qissələrin həyatımıza və ədəbiyyatımıza müsbət təsirini görə bilərik. Bu təsiri yalnız dini faktor kimi qiymətləndirmək yanlış olardı. Qurani Kərim böyük ədəbi qaynağa çevrilmiş, uzun müddət klassik ədəbiyyatı öz təsiri altına almışdır. Ədəbiyyatı dinə yaxınlaşdırıb, qovuşdurmaq dövrün təsiri və sənətkarlarından asılı idi. Ədəbiyyatın elə bir cazibə qüvvəsi vardır ki, istənilən mövzunu cəzb edib bədiiləşdirə bilir. Ədəbiyyatın dünənindən bu gününə olan inkişafında bu proses izlənilir.

Ümumilikdə İslam dinini qəbul etdiyimiz dövrdən etibarən bu günümüzdə qədər olan ədəbiyyatımızın islam mənəviyyəti ilə bədii mübadiləsi Azərbaycan ədəbiyyatı, həmçinin İslam ədəbiyyatı fonunda böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Xəzri N. Peyğəmbər. Bakı, 1992, 48 s.
2. Qasımova A. “XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı və Quran qissələri” (Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Xətayi və Füzulinin ana dilində olan əsərləri əsasında). Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998.
3. Qurani-Kərim. (Tərcümə edənlər Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev) Bakı, 1991.
4. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2004, 288 s.
5. Şəmsizadə N. Azərbaycançılıq. Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2006, 192 s.
6. Yaqub Z. Peyğəmbər. Bakı: Pedaqogika, 2009, 319 s.

ƏFSANƏ İBRAHİMOVA

Bakı Dövlət Universiteti

HÜSEYN CAVIDİN “PEYĞƏMBƏR” PYESİNDƏ PEYĞƏMBƏRƏ MÜNASİBƏT

Açar sözlər: bisət, dəvət, hicrət, nüsrət, peyğəmbər

Huseyn Javid's "Prophet" drama from the beginning remark reflects the historical reality. The piece consist of four acts: "Bisat", "Devet", "Hicrat" and "Nusrat". These four pieces cover the stages of Islam starting from Prophet Mahammad's election as rasul, until the victory of Islam its spread and expanding period. The work is rich with historical facts, it embrares only truth facts. In addition, the playwright demonstrates objective attitude to historical cases and he demonstrates fanaticism to the topic.

Key words: bisat, devet, hicrat, nusrat, prophet

Bəşər cəmiyyətinin oyanma dövrlərindən başlayaraq Allahlar və Peyğəmbərlər mövzusu sənətin şah mövzularından biri olmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, klassik ədəbiyyatımızda da bu müqəddəs mövzu daim aktual olmuş, klassik şairlərimiz öz əsərlərində bu mövzuya yer vermiş, hətta bir qayda olaraq yazılan əsərlər o dövrə xas bir şəkildə böyük Allahın və onun yer üzündəki elçisi Məhəmməd peyğəmbərin mədhi ilə başlamış, Allah və onun peyğəmbəri vəsf olunmuşdur.

Görkəmli Cavidşünas Azər Turanın və digər mənbələrin verdiyi məlumata görə peyğəmbər obrazı türk yazılı ədəbiyyatına Balasaqunlu Yusifin "Qutadqu bilik" əsəri ilə daxil olur. Bu da təxminən "Quran"ın türk dilinə ilk dəfə tərcümə olunduğu dövrə-XI əsrə təsadüf edir. Balasaqunlu Yusifin əsərində peyğəmbər "yalavac" adı ilə təqdim olunur. Türkçülüyün banisi Əlibəy Hüseynzadə də öz şeirində peyğəmbər qızı Zəhraya "Yalavac qızı" kimi müraciət etmişdir:

*Yalavac qızı Zəhra! Ey şanlı qadın
Qaranlığa şərəf vermişdir adın.*

Nizami Gəncəvi də əsərlərinin rəsmi hissəsində olsa da, Məhəmməd peyğəmbəri "azadələrin dostu, gölgəli ağac" ("Şərəfnamə"), "əqlin sultanı, səxavət mülkünün böyüyü, bütün möhtacların pənahı, lovğalığın düşməni" ("Leyli və Məcnun"), "məğrurlara qarşı amansız, düşkünlərə kömək edən, yaxşı insanlara rəğbət bəsləyən, pis adamlara nifrət edən, zəhmətsevən" ("Yeddi Gözəl"), "yetimlərin dostu, ağıl və bilikdən qüvvət alan, ədalətli" ("Xosrov və Şirin"), "taxt - tac düşməni, qəlbiqırıqların dostu, xəstə dünyanın hakimi" ("İqbalnamə") və sair adlandırmışdır.

Qərb ədəbiyyatında da Məhəmməd peyğəmbər və onun həyatı xüsusi diqqət çəkmiş, peyğəmbərin şəxsiyyətinə çox güclü maraq və ziddiyyət olmuşdur. Aligiyeri Dante özünün dahiyənə "İlahi komediya" əsərində Qərb ədəbiyyatında ilk dəfə peyğəmbərimizin obrazını yaratmışdır. Fransız yazıçısı- filosofu Volter səhnədə dini görüşləri, xüsusən xristianlığı açıq tənqid etməkdən çəkdiyinə görə özünün "Peyğəmbər Məhəmməd və ya fanatizm" (1740) faciəsində Məhəmməd surətindən elə məharətlə istifadə etmişdir ki, əsər zahirdə Məhəmmədə və müsəlman dininin əleyhinə yazıldığından Roma papasını müəyyən dərəcədə razı sala bilmişdir. Volterin faciəsində Məhəmməd yalançı, hiyləgər, vəhşi, qatil bir şəxs kimi, öz mənfəəti üçün və hakimiyyət xatirinə şüurlu surətdə vətəndaşlarını aldadan, yoldan çıxaran, zalım bir despot kimi göstərilmişdir. Bir sözlə, Volter Məhəmməd surətindən öz ideyalarını, fikirlərini bildirmək üçün bir rüpor kimi istifadə etmiş, Məhəmmədi özünün görmək istədiyi, fikirlərinin daşıyıcısı kimi təqdim etmişdir.

Volterin əksinə olaraq böyük alman şairi Gete gəncliyində Məhəmməd haqqında dram yazmaq istərkən düşündüyü planda Məhəmməd surətini tamamilə fərqli şəkildə təsəvvür etmişdir. Gete bu əsəri yazıb başa çatdıra bilməsə də, mühafizə olunan "Məhəmməd və Məhəmmədin mahnısı" parçaları və dramın irəlindən düşünülmüş və yazılmış planı göstərir ki, Gete Mə-

həmməd surətində gəncliyində bağlı olduğu fəlsəfi görüşlərini, fikirlərini təbliğ etmək istəmişdir. Getenin əsərində Məhəmməd yeni ideyalar, yeni etiqad axtarıcısı kimi təsvir edilmişdir.

Cavid də eynilə Volter, Gete kimi öz əsərində Məhəmməd surətinə yer vermiş, lakin Gete və Volterdən tam fərqli olaraq Məhəmmədi nə xain, nə firıldaqçı, nə də bir mütəfəkkir kimi təqdim etmişdir. Cavidin “Peyğəmbər” əsərində biz Məhəmmədin tarixi həqiqətə uyğun olaraq din uğrunda vuruşan bir mücahid, bir İslam Peyğəmbəri kimi təsvirini görürük.

Əsər “Bisət”, “Dəvət”, “Hicrət”, “Nüsrət” adlı dörd pərdədən ibarətdir ki, bu da Məhəmməd peyğəmbərin rəsul kimi seçilməsi anından başlayaraq İslamın qələbə çalması, yayılması və genişlənməsi dövrünə qədərki mərhələləri təşkil edir.

“Bisət” adlanan hissədə Cavid Məhəmmədi tarixdə olduğu kimi Hira dağında aydın və ulduzlu gecədə, yalçın qayalar, sarı enişlər, qorxunc uçurumlar arasında dalğın və xəyallara qərq olmuş, əli altında dərin düşüncələrə dalmış şəkildə təsvir edir. Sanki onu yaxından görmüş kimi real portretini çəkir desək, daha doğru olar: “Alnı, köksü, omuzlarının arası geniş; rəngi gül rənginə məil əsmərimsi və nurani.. Saçları nə pək qıvrıq, nə də pək düz; saqalı bir tutam, sıq və tam.. Biləklər, qollar qalın və qüvvətli.. Böyük başlı, hilal qaşlı, çəkmə burunlu, dəyirmi çöhrəli, orta boylu, iri kəmikli; kiprikləri uzun, iki qaşının arası açıq, fəqət bir-birinə yaqın. Gözləri qara və büyükək... İştə o dalğın və müəmmalı gözlər...” Məhəmməd müztərib halda düşüncələrə dalmışkən göydən bir mələk enər və ilahi səsle peyğəmbərə müraciət edər. Peyğəmbərə həqiqi vəzifəsini anladan Mələk onu Tanrıya qaldırmaq, ona qovuşdurmaq istədiyini bildirər. Peyğəmbərin “Sən nəsin?” sualına Mələk:

*Bən sənim, sən də bən, şaşırma, əvət
Bən sənin əqlinim, fəqət daim*

Şu qiyafətlə zahir olmadayım – deyər cavab verər. Tahirə Məmməd əsərin bu məqamını belə izah edir: “ Dini rəvayətlərdən birində söylənilir ki, göylərə qalxan Cənabi Cəbrailə bir dəfə səda gəlir ki, sən kimsən, mən kiməm? O da cavab verir ki, sən sənsən, mən də mən. Ondan ötrü onun qanadları yanıb tökülür, neçə yüz il qanadsız qalır. O, gərək cavab verəydi ki, “Mən mənəm, sən də məni yaradan.” Həmin cavabı verənə qədər o Yaradanın yanına yüksələ bilmir. “Peyğəmbər “də isə haqdan gələn nur Peyğəmbərə deyir ki, “Sən mənəm, mən sən.” Bu cavab Peyğəmbərin rəsuliyətini, onun ən kamil Tanrı məzhəri olduğunu göstərir.” Cavid elə Tahirə Məmmədin dediyi kimi Peyğəmbərin Tanrı elçisi olduğunu göstərmiş, aqlının, əqidəsinin, əxlaqının və bütün mənliliyinin Allahdan gəlmə olduğunu demək istəmişdir.

Əsərdə Mələkdən başqa bir rəmzi obraz da var ki, o da İskeletdir. “Piri-nədim, rəmzi-tarix” olan İskelet “Haqqı təbliğ etmək üçün ancaq // Rəhbərin sənəti-kəlam olacaq.” deyən Mələyin əksinə olaraq Peyğəmbərə sözdən daha kəskin hesab etdiyi qılıncı məsləhət görər:

*Eyləmər yardım incə hikmətlər,
Hər sənər busələr, məhəbbətlər.
Əvət, ancaq qılıcdadır qüvvət!
Bundadır haq, şərəf və hürriyyət!*

Lakin Peyğəmbər İskeletin bu məsləhətini qəbul etməz, özünün “Məhəbbət əsiri” olduğunu, eşqlə dolu kainat arzuladığını bildirər:

*Bən məhəbbət əsiriyim... hər an,
Hər zaman özlərim bir öylə cihan
Ki, bütün kainatı eşq olsun.
Könül uçduqca etila bulsun.*

Əsərin “Dəvət” hissəsi Məkkə şəhərinin təsviri ilə başlayır: “Bir zaman sonra, Məkkədə geniş bir yol, uzaqda qara örtülü Kəbə... Yol kənarında bütçü dükanı, qanbur bir ixtiyar əlində böyükcük bir büt yonar. Dükanın önündə dəxi satış üçün bir qaç danə hazır büt qonulmuş...” Burada insanların bütə münasibətləri, quru daş parçalarını özlərinə Tanrı hesab etdikləri göstərilir. Peyğəmbər onları yola gətirməyə çalışır, bu bütlərə inamın faydasız, üç yüz altmış bütüm birər dilsiz dəllal olduğunu deyər, insanları uca Allaha inanmağa, İslam dininə sitayiş etməyə dəvət edər. Lakin bütün bu çağırışlar fayda verməz, insanlar Peyğəmbərin sözlərinə

qulaq asmaz, onu daşa basar, çalğı çala-çala, oynaya-oynaya oradan uzaqlaşarlar. Bu çağırışlara laqeyd olmayanlar, cavab verənlər də var: Səid və Xəttab qızı Peyğəmbərə və onun dininə, bir olan Allaha iman gətirmişlər. Amma Peyğəmbərin düşmənləri dostlarından daha çoxdur. Onu sevməyənlər ona sui-qəsd təşkil edib Peyğəmbəri öldürməyə çalışırlar. Əsərin “Hicrət” hissəsində də Xəttab oğlunun Peyğəmbərin canını almaq istədiyinin şahidi oluruq. Lakin Əbu Talib oğlu, Səid və Xəttab qızı bu sui-qəsdin qarşısını alar. Xəttab oğlu daha sonra tutduğu işdən peşiman olaraq İslam dininə sitayiş etməyə başlar, Peyğəmbərin Əbu Talib oğlundan sonra ən yaxın köməkçisinə, səhabələrindən birinə çevrilər.

Cavid əsərdə Məhəmməd peyğəmbərin adını açıq şəkildə çəkmir. Eləcə də Peyğəmbərin əmisi oğlu Əlini Əbu Talib oğlu, Həzrəti Öməri isə Xəttab oğlu kimi təqdim edir. Bu da Sovet ideologiyasının tələblərindən biri idi. Cavid kəskin repressiyaların hökm sürdüyü bir vaxtda İslam Peyğəmbərini açıqdan-açığa vəsf edər, İslam tarixinin təbliğatçısına çevrilə bilməzdi. Buna görə də əsərin başından sonuna qədər Həzrəti Məhəmməd “Peyğəmbər” adı altında təqdim olunur.

1920-ci illərdə, Stalinin ağalığının hökm sürdüyü dövrdə Cavidin “Peyğəmbər” əsərinə münasibət bir mənalı olmamış, əsər düzgün qiymətləndirilməmişdir. XX əsrin 60-cı illərində “Hüseyn Cavid” (1960) monoqrafiyası ilə Cavidşünaslığın yeni mərhələsinin əsasını qoymuş akademik Məmməd Cəfər belə qənaətə gəlir ki, “Peyğəmbər” və “Topal Teymur” Hüseyn Cavidin dramatik baxımından ən zəif əsərləridir.” Bunu demək lazımdır ki, Məmməd Cəfər Cavidin bu əsərləri səhnə üçün nəzərdə tutmadığını unutmuşdur. Əsərdə “Əşxas” hissəsinin verilməməsi də Cavidin bu əsəri səhnə üçün yazmadığını bir daha göstərir.

Hənəfi Zeynallı da Cavidin 1920-ci illərin bəzi şairləri kimi “Mazutlu şalban mən səne qurban” tipli şeirlər yazmamaqda, öz əsrinin və mənsub olduğu cərəyanın hüdudlarını aşma bilməməkdə günahlandırır, tarixi mövzulara müraciət etməsini onun zəif nöqtələrindən, cəhətlərindən biri hesab edir: “Cavidin ən zəif nöqtələrindən biri də, böyük mövzuları alıb üzərində çox çalışmamasıdır. Ona görədir ki, ondan gözlədiyimiz qədər böyük bur əsər meydana atmaz. Cavid bir “Şeyx Sənan” yazar, bir “Uçurum” açar, bir “Afət” doğurar, bir “İblis” rəqs etdirər, bir “Peyğəmbər”i yazmağa qeyrət edər, bəlkə də indi bir Çingiz, yarın bir İskəndər, ertəsi gün də bir Lenin diriltməyə can atacaqdır... Bəzən birisini olduqca qüvvətli təsvir etmək istərkən dodaqlarına verdiyi sözləri son dərəcə zəif və biçimsiz bir hala qoyar və təcəllə etdirdiyi simaların nə hərəkətini, nə də sözlərini tərəssüd və kontrol altına alar.” Bunun səbəbini tənqidçi Cavidin Əbdülhəq Hamidin, Tövfiq Fikrətin, Rza Tofiqin tərzilə izah edir.

Əsərin son pərdəsi-“Nüsrət” adlanan hissədə Peyğəmbərin hicrətindən, Məkkədən Mədinəyə köç etməsindən səkkiz il sonra baş verən hadisələr təsvir olunur. Bu pərdə Əbu Sufyanın Peyğəmbərin görüşünə-Mədinə şəhərinə getməsi haqqında məlumatla başlanır. Peyğəmbərin böyük bir ordu yığılmasından, İslamı hər b gücüylə açıq-aşkar yaymağa başlamasından, onun qələbələrindən narahat olan Qureyşlilər Baş Rəisin, Əbu Sufyanın gəlişini səbirsizliklə gözlərlər. Peyğəmbərlə görüşdən qayıdan Əbu Sufyan İslam dinini qəbul etdiyini bildirər və Məkkə əhalisini də buna səsləyər:

*Bilin və aqah olun, ey əhli-vətən!
Sizə bir müjdə gətirdim həqdən.
Bəni kim dinləsə izzət bulacaq,
Kim ki, rədd etsə peşiman olacaq.
Şu böyük yanğıni bir seyr ediniz,
İştə bir ordu ki, hiç görmədiniz.
Həpsi “qan”, “qan” deyə müştəqi-zəfər,
Onların rəhbəridir Peyğəmbər.
Onun ilk əmri budur: xaricdə
Dolaşib durmayacaq bir kimsə.*

Əsərin bu hissəsində personajların dilindən deyilmiş bəzi fikirlər var ki, bunlar tarix boyu İslam dininə qarşı atılmış böhtanlardır. Cavid əsərdə bu mövzuya toxunsa da, bu

fikirilər Cavidə məxsus deyildir. Cavidin özü də əsərin sonunda kiçik bir qeydlə bunu bildirmiş, sanki qabaqcadan özünü sığortalamışdır: "Şu əsərdə bəzi cümlələr tırnacıq arasına alınıb da qailləri göstərilmək icab edərdi. Fəqət məzkur cümlələr bəlli şəxslər – yəni əsil qailləri – tərəfindən söyləndiyi için fəzlə izahata ehtiyac görülmədi." Şəmsanın dilindən deyilmiş böhtanlar aşağıdakı şəkildə təqdim olunmuşdur:

Şəmsa: *Ah, o, "örtün" deyə əmr eyləyəcək,
Həq qadınliq qara çarşaf geyəcək...*

Baş Rəis: *Bu xəta doğdu gözəl Ayışadən,
Ona isnad edilən bir ləkədən.
Söylüyorlar ki, o sapmış da bir az,
Əmr olunmuş ki, açıqlıq yaramaz.*

Əbu Sufyanın və Şəmsanın dialoqu zamanı qeyd olunan bu fikirilər tarixi sənədlərdə öz əksini tapmış böhtandan başqa bir şey deyildir. Cavidin yuxarıda qeyd etdiyimiz qeydi də bir daha təsdiq edir ki, müəllif həmin tarixi sənədlərə istinad etmişdir, bu fikirilər müəllifin-Cavidin öz təxəyyülün məhsulu deyildir.

Əsərdə Peyğəmbərin Məkkə şəhərini alması, Məkkəyə daxil olması tarixi həqiqətə uyğun olaraq təsvir edilmişdir. Qan tökülməsini istəməsə də, Peyğəmbər Məkkəni müharibəsiz ala bilmir, Qüreyşlilərlə Peyğəmbərin ordusu arasında dava başlayır. Müharibənin başlamasından xəbərsiz olan Peyğəmbər "Ən gözəl, Tanrı nə istərsə odur" deyərək bunu Allahın hökmü kimi qəbul edir. Məkkə Şəhərini alan Peyğəmbər şəhərə daxil olaraq İslamın bayrağını orada da ucaldır, üç yüz altmış bütün yerinə qara daşı qoyaraq Məkkə şəhərini İslamın mərkəzinə, dayağına çevirir. Əsərin sonunda azan oxunur ki, bu da Məhəmməd Peyğəmbərin Məkkə şəhərini almasından sonra onun müəzzini Bilal Həbəşinin Kəbənin üstünə çıxaraq gözəl və yanıqlə səslə azan oxumasına bir işarədir.

Sonda belə bir nəticəyə gəlirik ki, Cavidin bu əsəri başdan- başa İslam həqiqətlərini əks etdirmiş, əsərdə Həzrəti Məhəmmədin bir İslam Peyğəmbəri kimi təsviri özünü göstərmişdir. Bəlkə də Cavid "Peyğəmbər" əsərindən bir neçə il öncə yazdığı "Şeyx Sənan" əsərində Dərvişin dilindən irəli sürdüğü

"Din bir olsaydı yer üzündə əgər,

Daha məsud olardı cinsi-bəşər -fikirini "Peyğəmbər " əsərində davam etdirərək İslam dininin bütün bəşəriyyət üçün daha məqbul bir din olduğunu, insanlar arasında dostluğa, əmin –amanlığa gətirib çıxaracağını, zülmü yox edib ədalət gətirəcəyini bildirmişdir:

*Şu qılıc! Bir də şu mənalı kitab !
İştə kafi sizə... Yoq başqa xitab.
Açar ancaq şu kitab el gözünü,
Siləcəkdir şu qılıc zülm izini.*

Ümumiyyətlə, Hüseyin Cavid İslam Peyğəmbərini savadlı, dünyagörüşlü, ədalətli bir obraz kimi tam müsbət planda təsvir etmiş və onu yer üzünün xilaskarı kimi görmüşdür:

*Kəssə hər kim tökülən qan izini,
Qurtaran dahi odur yer üzünü.*

Ədəbiyyat

1. Hüseyin C. Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir... II cild. Bakı, 2014
2. Məmməd C. Hüseyin Cavid. Bakı, 1960
3. Turan A. Cavidnamə. Bakı: Elm və təhsil, 2010
4. Məmməd T. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası. Bakı, 1999
5. "Hüseyin Cavidin əsərlərinin gənc nəslin tərbiyəsində rolu" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 23 oktyabr, 2015

İSLAM ÖLKƏLƏRİNİN İQTİSADI VƏ MƏDƏNİ ƏMƏKDAŞLIĞI

Qədim tarixə, zəngin mədəni irsə, böyük təbii və insan resurslarına malik İslam aləmi müasir dünya nizamının, beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaranması və inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Bu gün dünyada baş verən müxtəlif siyasi proseslər, Qərbi dövlətlərinin Şərqdə hegemonluğu ələ almaq üçün yeritdiyi siyasət bir daha İslam ölkələrinin bütün sahələrdə birliyinin vacibliyini göz önünə gətirir.

İslam ölkələrinin bu günədək yaradılmış ən böyük birliyi isə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatıdır. 1969-cu ilin avqust ayında Qüds şəhərində yerləşən Əl-Əqsa məscidinin yandırılmasından bir neçə gün sonra 14 müsəlman ölkəsinin Xarici İşlər nazirləri Qahirədə görüşərək, Yaxın Şərqdəki vəziyyətin müzakirəsi ilə əlaqədar, İslam dövlətlərinin yüksək səviyyədə zirvə konfransının keçirilməsi haqqında Səudiyyə Ərəbistanının irəli sürdüyü təklifi qəbul etmişlər. Daha sonra 1969-cu il 25 sentyabr tarixində Rabat şəhərində (Mərakeş) müsəlman ölkələrinin dövlət və hökumət başçılarının konfransında qəbul edilmiş qərara əsasən, İslam Konfransı Təşkilatı yaradılmışdır. Həmin sammit zamanı qəbul edilmiş bəyanat görüşdə iştirak edən dövlətlər arasında iqtisadiyyat, elm, mədəniyyət və qarşılıqlı yardım üzrə məşvərətlərin keçirilməsi, öz aralarında yaranacaq problemlərin BMT-nin məqsəd və prinsipləri əsasında həll edilməsi barədə öhdəlikləri əks etdirir.

Bu görüşdən sonra, 1970-ci ilin mart ayında Səudiyyə Ərəbistanının Ciddə şəhərində keçirilmiş İKT Xarici İşlər nazirlərinin I konfransında İƏT Baş katibliyi təsis edilmişdir. İKT-nin ilk nizamnaməsi Rabat görüşündən üç il sonra Səudiyyə Ərəbistanının Ciddə şəhərində keçirilmiş Xarici İşlər nazirlərinin konfransında qəbul olunmuşdur. Nizamnaməyə əsasən, dövlət və hökumət başçılarının Rabat zirvə toplantısında, Xarici İşlər nazirlərinin Kəraçi və Ciddə konfranslarında iştirak etmiş və həmin sənədi imzalamış hər bir dövlət bu təşkilatın üzvü hesab olunmuşdur. 2008-ci ilin 13-14 mart tarixlərində Dekarda (Seneqal) İKT-nin 11-ci zirvə toplantısında isə yeni nizamnamə qəbul edilmişdir.

28-30 iyun 2011-ci il tarixlərində Qazaxıstan Respublikasının paytaxtı Astana şəhərində keçirilmiş İKT Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 38-ci sessiyası zamanı isə İslam Konfransı Təşkilatı adı İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı adı ilə əvəz olunmuşdur. (1)

Hazırda İslam Əməkdaşlığı Təşkilatına 57 dövlət üzvdür. Bəzi dövlətlər, müsəlman icmaları, habelə bir sıra beynəlxalq və regional təşkilat İƏT yanında müşahidəçi statusa malikdir.

Azərbaycan Respublikasının İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı ilə münasibətlərinin inkişafı ölkəmizin xarici siyasət kursunda prioritet istiqamətlərdəndir və strateji əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətimiz öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra keçmiş sovet respublikalarından ilk olaraq İƏT-ə üzv olmaq üçün müraciət etmiş və 1991-ci ilin dekabrında üzv seçilmişdir.

Bu gün biz İslam ölkələrinin sahib olduqları ticarət potensialını göz önünə gətirsək, İslam ölkələri arasındakı iqtisadi əlaqələrin olduqca yetərsiz olduğunu görürük. Bəhs etdiyimiz əlaqələrin genişlədirilməsi, ölkələrin bir topluluq olaraq iqtisadi böyüməsi və rifah səviyyələrini artırma bilmək üçün bu gün gərəkli maddi və tarixi vəziyyətin mövcudluğu danılmaz faktdır. Önəmli olan isə İslam ölkələrinin öz aralarında təsirli bir işbirliyi mexanizmi yaratmaq və bunu həyata keçirməkdir.

İslam ölkələri arasındakı iqtisadi münasibətlərin inkişaf etdirilməsi uzun illərdən bəridir ki, gündəmdə öz yerini qoruyur. Ancaq bütün səylərə rəğmən mövcud iqtisadi işbirliyinin arzu edilən səviyyəyə çatdırılmadığı və bunun İslam ölkələrinin sahib olduğu sərvətlərlə tərs mütənəsblik təşkil etdiyi göz önündədir.

Təəssüf hissi ilə qeyd edilməli bir məsələ də yuxarıda qeyd edilən İƏT-na üzv olan 57 ölkədən 22-nin “az inkişaf etmiş” ölkələr sırasında olmasıdır. Həmin bu 22 ölkənin əsas

iqtisadi gəlir mənbəyi müxtəlif təsərrüfat mallarının yetişdirilməsi və ixracı olduğu halda, bənzər şəkildə “inkışaf etmiş” ölkə qrupunda olan 15 İƏT üzvü ölkənin əsas gəlir mənbəyini isə neft və qaz ixracı təşkil edir. İƏT üzvü olan ölkələrdən yalnızca 10-u İƏT-in toplam istehsal və ixracatının 40%-dən çoxunu təmin edirlər. Belə bir vəziyyətin mövcudluğu isə İslam ölkələri arasındakı dərin uçurumu göstərir və işbirliyinin qarşısında əngəl törədən ən mühüm səbəblərdən biri və ən vacibi kimi dəyərləndirilir.

Bəhs etdiyimiz əngəllərin və problemlərin aşılı bilməsi və İslam ölkələri arasındakı iqtisadi əlaqələrin inkışaf etdirilməsi üçün İƏT tərəfindən müxtəlif layihələr irəli sürülmüşdür ki, bunlardan biri də “Çox tərəfli Klirinq Birliyi” (“Multilateral Clearing Union”) layihəsidir. Bu layihə 1986-cı ildən təklif edilmişdir. Lakin müxtəlif səbəblərə görə həyata keçirilməmişdir. (4)

1991-ci ildə İslam İnkişaf Bankı tərəfindən pilot layihə hazırlanmış və bu layihə neft ixrac edən körfəz ölkələri tərəfindən etirazla qarşılanmışdır. Bax, elə bu və bunun kimi səbəblər ucbatından “Çox tərəfli Klirinq Birliyi” layihəsi bu günədək həyata keçirilməmiş qalır. Böyük İslam ölkələrinin ancaq öz gəlirlərini və mənafeələrini güdməsi digər kiçik ölkələr üçün bir dezavantajdır və onların beynəlxalq ticarətdə öz sözlərini demələrinə bir əngəldir.

Bu gün İslam dünyasına nəzər saldıqda görürük ki, onlar arasında dini birliyin olmasına baxmayaraq, aralarındakı bağ çox zəifdir və hər hansı xarici müdaxilədən bu bağ qırıla bilər. İslam dinindəki müxtəlif parçalanmalar, məzhəb ayrılığı və başqa səbəblər İslam ölkələri arasındakı istər iqtisadi, istərsə də mədəni əlaqələri zəiflədir. Təsadüfi deyil ki, bu gün İslam ölkələrinin əksəriyyətində bir kaos hökm sürür. Bu kaosun birdən-birə ortalığa çıxmadığı və onun xarici təsirlərdən irəli gəldiyi göz önündədir. İslam ölkələri arasında olan anlaşmazlıqlardan, məzhəb ayrılığından isə Qərbi dövlətləri yetərinə istifadə edir və Yaxın Şərqdə öz mənafeələrini gücləndirirlər.

Bu gün şiə və sünni məsələsi ucbatından İran və Səudiyyə Ərəbistanı kimi böyük İslam dövlətləri bir-birinə düşmən münasibəti bəsləyirlər ki, bu da İslam trayektoriyasında böyük problemlərdən biridir.

2010-cu ildən etibarən İslam dünyasında “Ərəb baharı” adı verilən siyasi ayaqlanma başlamışdır. Bu, ilk dəfə dekabr ayında Tunisdə başlamış və daha sonra başqa ölkələrə də keçmişdir. Misir, Yəmən, Liviya, Əlcəzair, İordaniya və başqa İslam ölkələrində baş qaldıran bu dalğalanma bu bölgədə (Yaxın Şərqdə) marağı olan supergüclərin işinə yaramışdır. Son olaraq isə Suriyada baş verən hadisələr və Türkiyə kimi bir İslam ölkəsinin öz sərhədi ətrafında baş verən proseslərə sadəcə tamaşaçı kimi baxması İslam ölkələrinin təcili surətdə eyni bir ideya ətrafında birləşməsini, həmrəyliyi tələb edir.

İslam ölkələrində belə qarışıqlıqların olması, daha dəqiq desək, qarışıqlıqların salınması, heç şübhəsiz, bu ərazilərdəki neft yataqlarının mövcudluğu və bu yataqlara nəzarəti ələ keçirmək mübarizəsidir ki, bu mübarizənin başında da hansı “supergüc”ün dayandığını deməyə lüzum yoxdur.

İslam ölkələri arasındakı fikir ayrılıqlarına isə yaxın zamanda biri də əlavə olundu ki, bu da Səudiyyə Ərəbistanı ilə Qətər arasında başlayan, daha sonra isə bir çox ərəb ölkələrinin Qətərə üz çevirməsi və Qətərə qarşı özlərinin qəbul etmədikləri, lakin gerçəkdə olan ambarqoların qoyulması ilə hələ də davam edən diplomatik krizdir.

İslam ölkələri arasında olan bütün bu fikir ayrılıqları, anlaşılmazlıqlar, heç şübhəsiz, Azərbaycan Respublikası tərəfdən də narahatlıqla qarşılır.

İslam dünyasının bir parçası halına gəlmiş ölkəmiz bu gün, demək olar ki, bütün İslam ölkələri ilə hərtərəfli əlaqədədir və bu əlaqələr günü-gündən daha da qüvvətlənir. Bunun bariz nümunəsi 2017-ci ilin prezidentimiz cənab İlham Əliyev tərəfindən “İslam həmrəyliyi ili” elan olunması və ölkəmizdə İslam Həmrəyliyi Oyunları kimi möhtəşəm bir tədbirin keçirilməsidir. Bəli, məhz bu tədbirin fonunda Azərbaycan İslam dünyasının mərkəzinə çevrildi.

Ümummilli lider, Ulu Öndər Heydər Əliyevin təməllərini qoyduğu İslam ölkələri ilə əməkdaşlığı, bu gün onun hər bir sahədə olduğu kimi bu sahədə də layiqli davamçısı olan Prezident cənab İlham Əliyev layiqincə davam etdirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Səudiyyə Ərəbistanı Krallığındakı Səfirliyi “İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı” (<http://riyadh.mfa.gov.az/>)

2. Azərbaycan Respublikası Dini qurunlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi “İslam həmrəyliyi dövrün tələbidir” (scwra.gov.az)

3. İlham Əliyev. “İslam Həmrəyliyinin gücləndirilməsi zamanın çağırışıdır”. (<https://m.sputnik.az/azerbaijan/20170510/410200102/muselman-dünyasinin-hemreylie-ehtiyaci-var.html>)

4. Yrd. Doç. Dr. Nur Ersun, Yrd. Doç. Dr. Kahraman Arslan. “İslam Ülkeleri arasındaki ticaretin geliştirilmesinde “Çok Taraflı Kliring Birliği” projesinin rolü ve önemi”.

SƏDƏFXANIM QƏMBƏRLİ

Bakı Dövlət Universiteti

MÜASİR AZƏRBAYCAN GƏNCLİYİ VƏ İSLAM DƏYƏRLƏRİ

Açar sözlər: *gənclik, maariflənmə, islam*

The science that man has gained without religious faith is like an empty glass. Therefore, human science should be stronger than religion. In this sense questions about the world life and time can be found in Islam. Anyone who wants to improve Islam can bring the young man to that stage.

Keywords: *youth, education, islam*

İnsan yaradılışların ən üstünüdür. Var olduğumuz kainat, dağlar, dənizlər, bitkilər, heyvanlar, hər biri insanın əmrinə verilmişdir. Zaman keçdikcə insan özünü dərk edir və bundan sonra dünya və varlıq haqqında suallar meydana çıxır. Dünyada yetəri sayda əqidə və dinlər mövcuddur. İnsan gənc yaşda artıq yetkinləşir və formalaşır. Ağılı, dərrakəsi olan hər bir insan, öz yolunu özü tapmaq istəyir. Hər kəsin daxilində axtardığı bir həqiqəti var. Bu mənada insan maariflənməlidir. İmmanuel Kantın maariflənməyə olan baxışı olduqca maraqlıdır.

“Maariflənmə insanlığın özü- özünə tələq etdiyi qeyri yetkinlikdən xilas olması deməkdir. Cəmiyyət yalnız tədrisən addım- addım maariflənmə bilər. Maariflənmək üçün azadlıqdan başqa heç nəyə ehtiyac yoxdur. Ən saf azadlıq isə, fərdin bütün məsələlərə münasibətdə öz ağılından ictimai istifadə edə bilməsidir. Bu gün üstümüzdə hər tərəfdən “Mübahisə etmə!” deyə qışqırırlar. Sahibkar “Sual vermə, işlə!”, vergi müfəttişi “Mübahisə etmə, ödə!”, rahib “Şübhə etmə, inan!” deyə qışqırır. Dünyanın sahibi isə “İstədiyini qədər sual ver, şübhə və mübahisə et, lakin əmrə tabe ol!” deyir. Bizim azadlığımıza hər yerdə qadağalar qoyulur. Ağılı ictimai istifadəsi hər zaman azad olmalıdır və sadəcə bu kifayət edər ki, bütün bəşəriyyət maariflənsin“.

Bu fikirlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, insan dinini, elmini seçərkən ilk növbədə müstəqil düşünməyi bacarmalıdır.

Mövlana təxəllüsü ilə tanınan Cəlaləddin Rumi orta əsrlər şərqinin dahi mütəfəkkiri “Eşq pərvanəsi” adlı əsərində insanın kamilləşməsinə belə izah edir. “İnsanın ana bətnində olarkən qidası qandır. Qan damarından gələn qida ilə bəslənməkdədir. Qan pis bir şey olduğu halda, o, körpəyə qida olmuşdur.

Uşaq doğulub qan içməkdən kəsildəndə bu dəfə qidası süd olur. Süddən kəsildiyi zaman isə loxma yeməyə başlayır.

İnsan kamala çatanda, kamilləşəndə loxmadan, yəni nəfsani qidalardan gözünü çəkincə loğman olur. Gizli sevgilini açıq-aşkar istəmə yoluna qədəm qoyur” (s.153).

Bu düşüncə tərzinin insanın gənclik dövründə formalaşmasıdır. Bəzən gənclər elm öyrənmək adı ilə elə kitablar oxuyur ki, bu onlarda dinsizliyə gətirib çıxarır. Lakin Buddanın “Dhammapada” sında İslam dinində də, təsdiq olunan fikirlər öz əksini belə tapır. “Bilməyənin zikri olmur; zikr etməyənin biliyi olmur” (s.14). Bu fikirlərdən aydın olur ki, insan hansı elmin, hansı peşənin sahibi olmasından asılı olmayaraq öz dinini düzgün seçməlidir. Ən başlıcası isə seçmiş olduğu din ona Tanrını tanıtmalıdır. Bu mənada din insanlar üçün bir yoldur.

“İslama görə din, Allah tərəfindən göndərilmiş ilahi bir qanundur. İnsanlar yaradılarkən din duyğusu ilə yaradılmışlar. İnsanın ruhən yüksəlməsi, yaradılışın bir gərəyidir. Bu isə əxlaqi fəzilətlərlə mümkündür. Əxlaqi fəzilətlər isə dini dəyərlər sayəsində inkişaf edib kök ata bilər. Bir sözlə desək, din, insan üçün mənəvi və zəruri ehtiyacdır. Və beləcə dinin insan şüurunda əlavə edilməyən bir hissə olduğu nəticəsinə gəlmək olar” (s. 142).

İslam dini dedikdə ağıla ilk gələn “Qurani- Kərim”dir. Qurani- Kərim bir milyarddan artıq insanın etiqad etdiyi islam dininin müqəddəs kitabı, ərəb ədəbi dilinin ən möhtəşəm abidəsi və səmavi kitabların sonuncusudur. İlahi gözəlliyə malik olan bu əsər Ulu Tanrının

öz möcüzəsi kimi milyonlarla insanın qəlbinə hakim kəsilmiş, onların canına, qanına hopmuş, beyninə nüfuz etmişdir. Hər gün yeyilən çörək insanın ürəyini vurmadiğı kimi, gündə bir neçə dəfə eşidilən Qurani- Kərim də insanı yormur, əksinə ona mənəvi möhkəmlik, səbat və təsəlli bəxş edir (s. 153).

Qurani – Kərimdə cəmiyyətin ziddiyyətli məsələlərinə də aydınlıq gətirilir, gənclərə, eyni zamanda da, ağıl sahiblərinə düzgün yol göstərilir.” Adəm oğluna valideynlərinə hörmət etməyi, son nəfəsə qədər onların qulluğunda durub ehtiramlarını gözləməyi, qohum-əqrabaya kömək etməyi, qohumluq əlaqələrini qoruyub saxlamağı, onları daha da möhkəmləndirməyi əmr edir. Qurani- Kərim yetimi ərsəyə çatdırıb malını qorumağı, ona düşən mirasdan bir çöpə belə haqsız yerə toxunmamağı, yoxsula, miskinə, müsafirə, qəribə, dilənçiyə-ümumiyyətlə, ehtiyacı olan hər bir kimsəyə təmännəsiz yardım göstərməyi vacib buyurur” (s.157). Bu kəlamları öz ruhuna hopdurmuş bir gənc neçə zəlalətə düşə bilər ki? Qurani-Kərimdə diqqəti çəkən məqamlardan biri də “ağıl sahibləri” ifadəsidir. Doğrudanda insanın deyiləni anlaması, dərk etməsi üçün düzgün düşünməyi, ağılına hakim ola bilməsi vacibdir. Əl-Bəqərə surəsində fikrimiz öz təsdiqini belə şəkildə tapır: ” Allah istədiyi şəxsə hikmət(elm, mərifət müdriklik) bəxş edər. Kimə hikmət bəxş edilmişsə, ona çoxlu xeyir(əbədi səadət) verilmişdir. Bunu ancaq ağıllı adamlar dərk edərlər”.

Elmi, hikməti insan gənclikdəmi qazanmalıdır, yoxsa zaman keçdikdən sonra ilahi hikmətin özünü göstərməsini gözləməlidir?Gənclik anlayışına fərqli düşüncə ilə yanaşan dini mütəfəkkirlərdən biri də Mürtəza Mütəhhəridir. O belə qeyd edir: “Gənc nəsil dedikdə, məqsəd ancaq cavanlar deyil, təhsil almaq və yeni mədəniyyətlə tanışlıq nəticəsində özünəməxsus təfəkkür tərzinə sahib olan müxtəlif yaşlı şəxslərdir. Başqa sözlə desək, burada hər hansı bir təfəkkür tərzini nəticəsində müəyyən şəkildə formalaşmış bir ictimai təbəqə nəzərdə tutulur” (s.13).

Bu mənada Mütəhhərinin fikirləri ilə razılaşmaq olar ki, yeni düşüncə sahibləri hər zaman gənclirlər. Onların ideaları, amalları onları gəncləşməyə qoymur.

İnsan hər hansı bir işə başladığı zaman qəlbində qorxu olur. Lakin özünə və əməlinə etibar edən insan qorxusuna qalib gəlir. Qorxu hər zaman insanla bərabərdir. Lakin insan onunlada addım atmağı bacarmalıdır.

“Arif odur ki, qorxu yaradan yoxluq və məhrumiyyət psixologiyasından azad olsun.Ona görə buyurur ki;

- Kim onu tanısa, qorxmaz ki, ondan,

Uşaq kölgəsindən qorxar hər zaman.

Yəni kim arif olaraq Haqqı tanıyarsa, ondan qorxmaz, çünki o, məcazi varlığını fəna edər, qorxu hissi isə surət aləminə xas olan həyatın, zəruri və mötədil şeylərin itirilməsindən, ya da xoşagəlməz işlərin baş verməsindən törəyir. O, fənafillah məqamına yetərkən Quran ayəsinin hökmünə uyğun qorxuya səbəb olan şeylərdən kədərlənər: “ Bilin ki, Allahın dostlarının heç bir qorxusu yoxdur və onlar qəm – qüسسə görməzlər” (Yunus, 67). Onun nəzərində hər şey fani olduğuna görə onda heç vaxt qorxu hissi olmaz. Öz kölgəsindən qorxan uşaqlardır” (s.103).

İnsanın dini etiqadı olmadan qazandığı elm boş bardağa bənzəyir. O səbəbdən də, insan elmini dininə dayanaraq daha da qüvvətli etməlidir. Bu mənada dünya, yaşam, zamanla bağlı sualların cavabını İslamda tapmaq mümkündür. İslam kamilləşmək istəyən hər bir insanı o mərhələyə çatdırır bilər. Yetər ki, insanın daxili gücü, iradəsi buna imkan versin.

Bu gün müstəqil dövlətin azad düşüncəli gənci kimi qarşımızda həllini hələ də tapmamış vacib məsələlər dayanır. Tariximizi yaddaşlarda düzgün şəkildə nəsil-dən-nəsilə ötürmək gəncliyimizin borcudur. Bu həqiqətlərin başında Qarabağ həqiqətləri dayanır.

Çox ümid edirəm ki, bir gün biz öz torpaqlarımıza qayıdacağıq. Şəhidlərimizin ruhu şad, yurdundan didərgin düşmüş həmvətənlərimizin könlü şad olacaq. İslam dininin tək tanrısı olan Allah bizə bu yolda yardımçı olsun.

Ədəbiyyat

1. Cəlaləddin M.R. Eşq pərvanəsi. Bakı: Nurlar nəşriyyat, 2013, 264 s.
2. Kant İ. Maariflənmə nədir?. Tərcümə və ön söz Nicat Qarayev.
3. Budda. Dhammapada. Bakı: Başla kitab, 2013, 108 s.
4. Dini və ictimai təhlükəsizliyin aktual problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 277 s.
5. Bünyadov Z. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı: Şərq- Qərb, 2007.
6. Qurani-Kərim.(Tərcümə edənlər: Z.Bünyadov, V. Məmmədəliyev) Bakı, 1991.
7. Mütəhhəri M. Həyatın hədəfi. Bakı: Parlaq imzalar, 2013, 128 s.
8. Məhəmməd Ş.L. Şərhi Gülşəni-Raz. Bakı: Adiloğlu, 2008, 384 s.

AYTAC HƏSƏNOVA
Bakı Dövlət Universiteti

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN “HƏDİQƏTÜS-SÜƏDA” ƏSƏRİNDƏ İSLAM DƏYƏRLƏRİ

Məlumdur ki, VII əsrin sonundan etibarən Azərbaycanda İslam dini yayılmağa başladı. Lakin onun Azərbaycanda bütün sahələrə nüfuz etməsi XVI əsrə təsadüf edir. Bu da yeni yaranmış Səfəvilər dövlətinin bütün fəaliyyət sahələrində İslam dininə istinad etməsi ilə bağlı idi. Ümumiyyətlə, İslam son din olduğu üçün orta əsrlərdə bir boşluq yarandı. Bunun nəticəsi kimi bir çox təriqətlər meydana gəldi: hürufizm, sufizm, işraqilik və s. Həmin təriqətlər isə orta əsrlərdə yazılan əsərlərə təsirsiz ötürməyə başladı. Bu baxımdan dahi şairimiz Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri sufizm təriqətinin izləri olan bir mənbə kimi diqqəti cəlb edir. Bundan başqa, Füzuli bir çox əsərlərində dini – şiəlik görüşlərini əks etdirmiş, sonuncu peyğəmbər Məhəmməd və İmam Əlini öymüşdür. Füzulinin həcmcə ən böyük əsəri olan “Hədiqətüs-süəda” (“Xoşbəxtlər bağçası”) da dini mövzuda yazılmışdır. “Hədiqətüs-süəda” həcmində görə fərqlənməklə bərabər, Kərbəla vəqiesinə həsr olunmuş ən möhtəşəm sənət örnəyidir. Kərbəla hadisəsi 10 oktyabr 680-ci ildə bugünkü Kərbəla şəhəri yaxınlığında İslam peyğəmbəri Məhəmmədin nəvəsi Həzrəti Hüseyn ilə Əməvi xəlifəsi I Yezid arasında baş vermiş döyüşdür. Döyüşdə içki düşkünü, İslam dinini tanımayan, ədalətsiz Yezidin vəliəhdliyinə etiraz edən şamlılar, iranlılar, İmam Hüseyn şəhid olur. Bu hadisədən təsirlənən müsəlmanlar arasında Hüseynin ölümünə ağlamaq, ona yas tutmaq, mərsiyələr yazmaq savab sayılmışdır. Səfəvi – qızılbaşların şiəliyi hakim məzhəb qəbul etməsindən sonra Azərbaycanda da matəm mərasimləri artdı. Hətta “Hədiqətüs-süəda” yazıldıqdan sonra minlərlə növhə oxuyanlar bu kitabda olan şeirlərdən oxuyurdular.

Şairin belə bir mövzuya müraciət etməsi təsadüfi deyil. Mövlana Füzuli Kərbəla şəhərində boya-başa çatmış, bir çox müsəlman şəhərlərində olmasına baxmayaraq, Kərbəlaya dərin ehtiram göstərmiş və əsərlərində onu rəğbətlə xatırlamışdır. “Sadə torpaqdırsa, lakin Kərbəla torpağıdır”, - deyərək bu müqəddəs şəhəri müsəlman dünyasının ziyarətgahı saymışdır.

Füzuli “Hədiqətüs-süəda” əsərində İslam dininin insanpərvərlik görüşlərini, onun əxlaqi-mənəvi gözəlliyə, ruhi-batini kamilliyə çağıran inamlarını təbliğ edir, Quranın dini, milli və irqi ayrı-seçkiliyə qarşı yönəldilmiş ayə və surələrini, müdrik hikmətamiz kəlamlarını yeni bədii vüsətlə qələmə alır (1, s. 20). Şair əsərin əsas mətnini nəsrə yazmış, yeri gəldikcə, məzmunu uyğun şeir parçalarından da istifadə etmişdir. Əsərdə 541 şeir nümunəsi (16 şeir ərəbcə, 525 şeir türkcə) verilmişdir. Bu şeir örnəkləri məsnəvi, qəzəl, rübai, tərkiqbənd formasında yazılsa da, əksəriyyəti qitələrdən ibarətdir. “Hədiqətüs-süəda”da dıbaçə, 10 bab və xatimə vardır.

Birinci baba səkkiz fəsil daxildir. Bu fəsillərdə peyğəmbərlərin həyat əhvalatlarından, başlarına gələn bəla və müsibətlərdən, qarşılaşdıqları sınaqlardan bəhs olunur ki, bunlar da klassik hekayə janrının tələblərinə cavab verir. Birinci fəsildə - “Fəsl-i ibtilayi-Adəm əleyhissəlam”da Füzuli ilk insan və peyğəmbər Adəmin yaradılışından, qadağan edilmiş meyvəni yeyərək cənnətdən qovulmasından bəhs edir. Burada şair iki qardaş – Habil və Qabilin başına gələn əhvalatı da təsvir etmişdir. Qabil mehriban, zəhmətkeş, hamı tərəfindən sevilən qardaşı Habilə paxıllıq edir və nəticədə onu öldürür. Həzrəti Adəm bu cinayəti öyrəndikdə “Ya Rəbb, Qabil sənə hökmündən qaçmış və mənim hörmətimi tutmamış, bu məzlumu qətl etmiş, cəzasını ver” deyərək dua etmişdir. Füzuli burada Adəmdən üstün olan Rəsulullahın övladlarını, həzrət Hüseyni şəhid edənlərin də bir gün cəzalarını çəkəcəyini qeyd etmişdir.

İkinci fəsildə - “Fəsli-ibtilayi-Nuh əleyhissəlam” Nuh peyğəmbərin dini yaymaq uğruna qarşılaşdığı çətinliklər, Allahın onun duaları qarşılığında insanları xurma ilə sınağa çəkməsi, tufan törətməsi və bu tufanda bütün zalımların dünyasını dəyişməsi əks olunmuşdur.

Füzuli üçüncü fəsildə - “Fəsli-ibtilayi-Xəlilullah”da həzrət İbrahimin Allaha inancını, Allahın müxtəlif sınaqlarından məharətlə çıxmasını qələmə almışdır.

Dördüncü fəsildə - “Fəsli-ibtilayi-Yəqub əleyhissəlam”da Yusif və Yaqub hekayəti verilir. Füzuli Şərq ədəbiyyatında bu mövzuya müraciət edən digər ədiblərdən fərqli olaraq Yaqub və Yusifin Allaha sevgisini, dözümlünü, səbrini daha geniş şəkildə təsvir etmiş, Yusif – Züleyxa məhəbbət xəttinə isə az yer ayırmışdır. Atası tərəfindən daha çox sevilən Yusifi digər qardaşlar qışqanır və Yaqubdan izn alaraq Yusifi evdən uzaqlaşdırırlar. Füzuli qeyd edir ki, Yusifin bəlaya düşməsinə səbəb təhlükəni hiss edən Yaqubun oğlu Yusifi Allaha deyil də, digər oğlu Rubilə tapşırmasıdır. Qardaşları tərəfindən quyuya atılan Yusif qul kimi satılır, Misir sarayında xidmət göstərir, yeddi il zindanda günahsız yerə cəza çəkir. Bütün bu sınaqlardan keçdikdən sonra atasına qovuşur və hekayə Yaqub peyğəmbərin duaları ilə qurtarır.

Füzuli “Fəsli-ibtilayi-Musa” adanan beşinci fəsildə həzrət Musanın Allaha inanmayan Fironun əzablarına səbirlə dözməsini, “Fəsli-ibtilayi-İsa əleyhissəlam” adlı altıncı fəsildə həzrət İsanın dini yaymaq uğruna yəhudilərin töhmətlərinə məruz qalmasını və sonda onlar tərəfindən çarmıxa çəkilməsini qələmə almışdır.

Əsərin yeddinci fəslə “Fəsli-ibtilayi-Əyyub” adlanır. Burada həzrət Əyyubun Allaha təslimiyyətindən, səbrindən bəhs olunur. Həzrət Əyyub dünyəvi zənginliyini, on iki oğlunu itirir, ağır xəstəliyə düşür. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, həzrət Əyyub ilahi təqdirə razı olmuş, Allaha hər zaman şükür etmişdir. Füzuli onun bu səbrini, Allaha inamını bir ibrət örnəyi kimi oxuculara göstərmək istəmişdir.

Səkkizinci fəsil “Fəsli-ibtilayi-Zəkəriyyə və Yəhya” adlanır. Burada Füzuli həzrəti Zəkəriyyə və oğlu Yəhyanın başına gələn əhvalatı təsvir edir. Nikahlı arvadının qızına aşiq olan məlik Yəhyanın tənbehindən qurtulmaq üçün ölüm hökmü verir. İlk öncə Yəhyanın atası Zəkəriyyə mişarla ikiyə bölünür, daha sonra Yəhya da başı kəsilərək atası kimi şəhidlik zirvəsinə ucalır.

İkinci bab həzrəti Rəsulun Qüreyşdə çəkdiyi bəlaları bəyan edir və 3 fəsildən ibarətdir: “Fəsli-şəhadəti-Übeydə”, “Fəsli-şəhadəti-Həmzə”, “Fəsli-şəhadəti- Cəfər”. Birinci fəsildə Füzuli müsəlmanlarla Qüreyş müşrikləri arasında baş vermiş Bədr müharibəsindən, müsəlmanların şücaətindən və Übeydə bəni Harisin şəhidliyindən söhbət açır. İkinci fəsildə Uhudda kafirlərin Bədr döyüşünün qisasını almaq üçün müsəlmanlarla döyüşməsindən, həzrət Həmzənin şəhidliyindən bəhs olunur. Üçüncü fəsildə Füzuli həzrət Cəfərin Mutədə göstərdiyi qəhrəmanlığa heyranlığını gizlədə bilməmiş, onun şücaətindən geniş söhbət açmışdır. Belə ki, həzrət Cəfərin göstərdiyi qəhrəmanlıq həm Allah, həm də Rəsulullah tərəfindən qiymətləndirilmiş, ona “təyyar” (“uçan”, “qanadlı”) ləqəbi verilmişdir (2, s. 1).

Üçüncü babda Məhəmməd peyğəmbərin köçü və Qədir Xum əhvalatı öz əksini tapır. Rəsulullah Qədir Xum adlanan yerdə xütbə oxuyur. Xütbəsində İslam dininin müqəddəs kitabı Quranı insanlara əmanət edir və həzrət Əlini canişin təyin edir.

Dördüncü babda isə xanım Fatimənin şəhidliyi və Mövlə Əlinin kədərindən bəhs olunur.

Əsərin beşinci babının “Həzrəti Murtəza Əli vəfatın bəyan edər” bölümündə Füzuli imam Əlinin Allah və peyğəmbər yolunda apardığı müharibələrə toxunaraq onun həmişə haqlı olduğuna diqqəti yönəltmişdir. Ədib həzrəti Əlinin ibni Mülcəm tərəfindən şəhid edilməsinə yer-göy əhlinin acı-acı ağladığını da qeyd etmişdir.

“İmam Həsən həzrətləri əhvalın bəyan edər” adlanan altıncı babda Füzuli həzrət Həsənin xəyanətin qurbanı olduğunu, öz ailəsi tərəfindən zəhərləndiyini göstərmişdir.

Yeddinci babda imam Hüseyinin I Yezidin vəliəhdliyini qəbul etməməsi və qardaşı Məhəmməd ibn Hənəfiyyənin məsləhəti ilə Məkkəyə yola düşməsi təsvir olunur.

Füzuli səkkizinci babın “Müslimi-Əqlin şəhadətin bəyan edər” bölümündə Kufəliləri əhdə vəfasızlıqda ittiham etmişdir. Çünki kufəlilər həzrət Hüseyini Kufəyə dəvət edib onu

qoruyacaqlarını vəd etmiş, lakin sonra bu vədə xilaf çıxmışlar. Həzrət Hüseyinin elçisi Müslim bəni Aqili şəhid edən düşmənlərə şair lənət yağdırmışdır.

Doqquzuncu babda artıq imam Hüseyinin Məkkədən Kərbəlaya yola düşməsi nəql edilir.

Onuncu bab iki fəsilə bölünür: “Şəhadəti-Hürr və bəzi şühəda”, “Həzrəti-Hüseyin və Əhli-beyt şəhadətin bildirir”. Ümumiyyətlə, onuncu babda Füzuli Kərbəla vəqiasini poetik şəkildə təsvir etmiş və hər bir fəsildə uyğun olaraq Hüseyin və onun tərəfdarı Hürürün şəhidliyini qələmə almışdır. Füzuli Hüseyini şəhid edənləri və onların rəhbəri Yezidi acılamış və onların Allah hüzurunda cavab verəcəklərini bildirmişdir. Füzuli əsərdə Hüseyin və Hürürdən başqa, bir sıra Kərbəla şəhidlərinin adını çəkir: Ömər ibn Abdullah, Əbdürrəhman ibn Abdullah Yəzmi, Xalid ibn Ömər, Ömər ibn Muta, Vəqqas ibn Malik, Səid Hənzələ, Malik ibn Ənəs, Sərih ibn Übeyd və s.

Xatimənin mövzusunun isə Əhli-beyt xanımlarının əsarəti və onların Şama gətirilməsi təşkil edir. Xatimədən sonra kiçik bir hissədə “İzhari-təvəllüdi-immə geyrə rəziyəllah ənhum” gəlir. Burada imamların doğum və ölüm tarixçələri verilmişdir. Füzuli əsəri münacatda Kərbəlaya su çəkən Sultan Süleyman Qanuni və onun paşası Məhəmməd paşaya dua-səna ilə bitirib.

İslam dininin humanist məzmununu, mahiyyətini dərk edən və bu dini sevdirməyə çalışan Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”sı Şərq ədəbiyyatının diqqətəlayiq nümunələrindən biridir.

Ədəbiyyat

1. Məhəmməd Füzuli “Əsərləri”. Altı cildə. VI cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 384 s.
2. <http://yazikiliteratura.narod.ru/teo76.htm>

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-BƏDİİ DÜŞÜNCƏSİNDƏ İSLAM DƏYƏLƏRİ

Qəlbən yaradılışa təslimiyyəti təcəssüm etdirən dünyəvi dinlərdən olan İslam dini VII əsərdə meydana gəlmişdir. Tarixdə monoteist tərəfdarı hənililər İslam dinin yaranması üçün ilk zəmin rolunu oynamışdılar. Xalqımız İslama qədər fərqli dövrlərdə müxtəlif dini dünyagörüşünə sahib olmuşdur. Bu din müəyyən çətinliklərlə üzləşmiş, belə ki, öz qüdrətini zaman-zaman itirmişsə də yenidən əvvəlki mövqeyinə qayıda bilmişdir. Qaynaqlarda göstərilir ki, ilk dövrlərdə Monqollar müsəlmanlığa düşmən olmuş, XIII əsrin sonuna yaxın müsəlmanlığı qəbul etsələr belə, hələ də dəfn mərasimlərini buddist qaydası ilə icrasını davam etdirirmişlər. Bu da həmin dövrlərdə Azərbaycanda ərəb-fars dillərinin nüfuzunu parçalamışdır. Ərəblərin Azərbaycan gətirdiyi yeni din xalqın məişətinə, ədəbi yaradıcılığına, mədəniyyətinə və digər bütün sahələrə təsir göstərmişdir. Xüsusi olaraq ədəbiyyatımızda yeni mərhələ təşkil etmişdir. Beləki, qiymətli ədəbiyyat nümunəmiz olan “Dədə Qorqud kitabı”nda İslam dinin ilk izlərinə təsadüf edirik. Kitabda 5-ci boy “Duxa Qoca oğlu Dəli Dömrül boyu”nun yaranması islamın ilk qəbulu vaxtlarına düşdüyü güman edilir. “Alqanadlı əzrail” mifi, “Qazlıq Qoca oğlu Yeynəyin boyu”nda isə Əmən obrazının islamı qəbul etməsi İslami təfəkkürün xalqımızın şüurunda tam formalaşmadığı vaxta düşsə belə, artıq İslam dinin ədəbiyyatımızda bundan sonrakı inkişafı üçün zəmin rolunu oynamışdır. İslam dini yayılmaqla İslam mədəniyyətini formalaşdırmağa başlamış, xristianlıq, iudaizm, zərdüştlük və s. kimi dinlərə qarşı mübarizə aparmışdır.

İslam dini özlüyündə iki hissəyə; sünnü və şiə təriqətlərinə parçalanmışdır. Bu gün dünyada müsəlmanların 85-95% sünnü, 5-15% isə şiələrdir. Bu parçalanma normal olaraq ədəbiyyatımızda da özünü şəxsiyyətlərin həyatında və yaradıcılığında göstərmişdir. Məsələn, şiə təriqətinin görkəmli nümayəndəsi M. Füzuli İslam dəyərlərini yaradıcılığında yaşatmış sənətkarlardandır. “Hədiqətüs-südə” (Xoşbəxtlər baxçası) əsərini İraqın ən böyük şəhərlərindən biri Kərbəlada baş vermiş faciəyə həsr etmişdir. Əsərdə Füzuli dini düşüncə, əqidə və iman məsələlərinə yanaşma tərzini bəddi istiqamətdə təqdim etmişdir. M. Füzuli belə bir əsərin yazılmasını özünə dini borc olaraq görmüş, etiqad yolunda şəhidlik zirvəsini yüksək qiymətləndirmişdir. İlki Füzuli tərəfindən işlənən bu mövzuya sonralar başqa sənətkarlar tərəfindən də müraciət olunmuşdur. Belə ki, Molla Məhəmməd Naxçıvani də “Sihabud-dumu”(Ağlayan buludlar” əsərinin mövzusunun da Kərbəla hadisəsi və şəhidlərin necə şəhadətə çatması hadisəsindən almışdır. Abbasqulu Ağa Bakıxanov da ilahiyyat sahəsində əsərlər yazmışdır ki, onlardan biri Füzulinin “Hədiqətüs-südə” əsərinə yazdığı nəzirə “Riyazül Qüds” əsəridir.

Kərbəla hadisələrindən sonra ədəbiyyatda ruhani poeziyası formalaşmağa başladı. Bu poeziya folklorumuzda daha öncələrdən mövcud olan ağı (edi) janrının bir növ davamı kimi çıxış edirdi. Fərqi ondan ibarət idi ki, bu şeirlərin məzmununu Kərbəla hadisəsi təşkil edirdi. Burada əsas mövzular; imamların ölümü, haqq, ədalət və.s idi. Nəticədə tarixi-dini məzmunlu bu şeirlərin məscidlərlə bərabər, yas məclislərində də oxunması xalqın məişətinə təsirsiz qalmırdı. Ruhani poeziyasının nümayəndələrindən M.M.Tağı Qumrunun, M.Kərim Şüainin, Mirzə Cəbrailin və başqalarının adlarını çəkə bilərik.

İslamın özəyini təşkil edən humanizm mərsiyə şeirlərində geniş təbliğ olunurdu. Mənbəyi ərəb ədəbiyyatından gələn məqtəl janrı da qəm dolu hadisələrdə müəyyən qədər İslam hümanizmini yaşadırdı. Mərsiyə şeirlərindəki hümanizm ondan ibarət idi ki, məzmununda mənəvi təmizliyi, əxlaqi saflığı təbliğ edirdi.

XV-XVI əsrin görkəmli sənətkar və hökmdar şairi Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığında da İslam dinin təsirləri duyulmaqdadır. Xətai Şeyx Səfiəddin Ərdəbili tərəfindən əsas qoyulan “Səfəvilik” təriqətinin davamçısı olmuşdur. Əsərlərində islam motivlərinə təsadüf

edirik. O, poeziyası ilə qəhrəmanlığı, gözəlliyi, mənəvi saflığı, təbliğ , şəri, eybəcərliyi, əqidəsizliyi tənqid etmişdir. Panteist şair yaradıcılığında yaradıcı ilə yaradanı bir saymaqla Həllac Mənsur və Nəsiminin “ənəlhəq” fikrinə şəriq çıxmışdır. Sufizm onun yaradıcılığına güclü hümanizm qatmışdır. İslamın izlərindən sayılan xeyir və şər anlayışları onun yaradıcılığı üçün də keçərlidir. Xeyiri üstün tutmaqla, dahi Nizami ilə eyni fikirdə olduğunu göstərmişdir. Hələ XII əsərdə Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” əsərində sufi surətləri yaratmaqla onlara rəğbətini ifadə etmişdir. Xətainin “Dəhnamə” əsərində aşiqin ilahi sevgiyə qovuşmaq üçün keçdiyi yol, pəri ilə görüşü kimi hadisələr də sufizm təsiri olmaqla, İslamın izlərini daşımışdır.

Müxtəlif təriqətlər tarix boyu yaranmağa davam etmişdir. Belə ki, Əbdülqədir Geylani “Qadiriyyə”, Əhməd Rifai “Rifailik”, Hacı Bəktəş Vəli “Bəktəşilik”, Bahaəddin Nəqşibənd “Nəqşibəndilik” Nəimi Təbrizi “Hürufilik”, Ömər Xəlvəti “Xəlvətilik” və.s kimi təriqətləri yatarmışdılar. Nəqşibəndiliyin görkəmli nümayəndəsi XIX əsr şairi Qarabağlı Mir Həmzə Nigari Türkiyədə bu təriqətin fikri inkişafında böyük rol oynamışdır.

Hal-hazırda İslam dini 28 ölkənin rəsmi dinidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə 2017-ci ili “İslam Həmrəyliyi” ili elan edilib, bu münasibət ilə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinə 2,5 milyon manat büdcə ayrılmışdır. Bu vəsaitlə müxtəlif layihələr, tədbirlər həyata keçirilir və il boyu davam etdirilməsi planlaşdırılıb.

Ədəbiyyat

1. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm və təhsil, 2014

AYAN KHARIMOVA

Baku State University

**THE MUSLIM WORLD AND GLOBALIZATION:
CONFRONTATION OR INTERACTION**

In the mass public consciousness of the West there is a stable stereotype about the conservatism of the Islamic world, the categorical rejection by Muslims of globalization, the synonym of which, as a rule, is such concepts as "development" and "progress." Most Western and Russian researchers share, to varying degrees, the view that, in terms of its key parameters, globalization has little connection with the specifics of the Islamic world. The latter reacts to its inevitable processes by the rise of radical extremist Islamism, which responds to the challenges of globalization with utopian projects of world reconciliation and terrorism.

On the one hand, we must admit that today Islam is clearly losing in its rivalry with globalization, which provides great advantages to the West, and the Muslim world very painfully perceives the fact that it does not set the tone for the development of modern universal financial, economic, technological and information standards. It is also obvious that practically all the variants of the "Islamic project" as an alternative to globalization are illusory and, in fact, instead of a really existing model of the world order that is judged to be unacceptable from Islamic positions, offer a virtual image of the world that meets the criteria of Islam. The main irritant for many Muslims is the consequences of globalization that directly affect the spiritual and cultural sphere: the unification of mass culture, the unified framework of human rights and freedoms, the common approaches to the interrelations of the individual, the state and society, to the understanding of the state as a uniquely secular institution, to the correlation of religion, Law and politics, and so on.

Globalization is perceived differently in Muslim communities, which in general are not actively involved in global processes. According to experts, the reason for this phenomenon lies in the misunderstanding by the Islamic world itself of its role and place in the modern system of international relations. This actualizes the problem of theoretical comprehension of the Islamic intellectual position by the position of Islam in relation to globalization and the formulation of a constructive Islamic response to the challenges of our time.

The leading Russian expert on Islamic law, L.R. Syukiyainen, identifies three main points of view of contemporary Muslim intellectuals on the issue of the correlation of Islam and globalization. The first is a very negative assessment of globalization, which is seen as a means of fighting the West with the world of Islam. This removes the question of the possibility of including the Muslim world in modern world processes as a systemic collective participant. Supporters of the opposite position unreservedly accept globalization and support the idea of limiting the influence of Islam by the personal sphere, believing that this is the only chance for the Islamic world to become a full participant in modern international life. The third view - from moderate standpoints - does not reject globalization completely, but does not accept it without any conditions: the authors try to weigh the positive and negative aspects of globalization and emphasize the questions about what its manifestations the Islamic world can and is ready to use in its interests and that Islam itself can give modern humanity. Adherents of the third point of view recognize that globalization forces Muslims to take a fresh look at the world around them and realize that the weaknesses of modern Muslim communities are rooted not in religion but in its understanding. (2, crp. 30-48)

Leading Russian orientalists (V.V. Naumkin, L.R. Syukiyainen, V. Y. Belokrenitsky, N. Y. Ulchenko, etc.) are convinced that the Muslim world is fundamentally ready to engage in modern world processes and develop constructive answers to current challenges Globalization. Moreover, the world of Islam can make an invaluable contribution to globalization and the solution of global problems facing humanity. According to V.V.

Naumkin, many answers to the global challenges of our time could be offered within the framework of the Islamic values system, the adoption of a rich Muslim culture and religious tradition. Among them: the ideas of justice and equality; Norms of careful attitude to water and land resources and subsoil; Establishments that protect the spiritual and physical health of a person; Condemnation of money-grubbing; Appeals for limiting needs, moderate consumption, economy, the creation of a social system for redistributing super-profits for public needs, the balance between personal and social. The Islamic concept of sustainable development as primordially Islamic is also able to bring together the often opposite views of representatives of the Muslim intellectual elite on the relationship between Islam and globalization. In particular, the idea of returning to the primordial values of Islamic doctrine can appeal to adherents of fundamentalist approaches, whereas Muslim reformist scholars can focus on its modernist essence, on the idea of adapting the norms of classical Islam to the needs of modernity. (1, стр. 694-696)

Ədəbiyyat

1. Наумкин В. В. Концепция мусульманской уммы: от религии к национализму и глобализму // Минарет. 2008. № 4.

2. Сюкияйнен Л. Р. Глобализация и проблемы прав человека в свете мусульманско-правовой культуры // Ислами современные международные отношения. М., 2001

S.QƏNİZADƏNİN “ALLAH XOFU” ƏSƏRİNDƏ İSLAM DƏYƏLƏRİNƏ MÜNƏSİBƏT

İslam sülh və əmin-amanlıq dinidir. İslam sözü ərəbcə “ sülh”sözü ilə eyni anlama gəlir. İslam ümumbəşəri dindir və bütün bəşəriyyətə ünvanlanmışdır. İslam insanları düzgün yola çağırır,yüksək əxlaq və mənəviyyəti təlqin edir. Bəqərə surəsinin 208-ci ayəsində belə buyrulur: “Ey iman gətirənlər! İslamı bütövlükdə qəbul edin və şeytanın addım izləri ilə getməyin. Şübhəsiz ki, o, sizə açıq-aydın düşməndir”. İslam dini dərin bir elmdir.

VII əsrdə İslam dini Azərbaycanda hakim bir dinə çevrilir. VII əsrdə Azərbaycanda İslam dininin qəbul olunması xalqın müqəddəratında ciddi dönüşün başlanğıcı olur.İslam dininin tezliklə qəbul edilməsinin səbəbi İslamın özü ilə birgə sülh, əmin-amanlıq, insaniyyətlik, mənəviyyət gətirməsi idi.

Allahın insana yol göstərməklə təlimatlandığı insani güclərdən biri də vicdandır. Vicdan sayəsində İslamın təlqin etdiyi davranış və dəyərlər aşılır. Vicdan keyfiyyəti Allaha olan sevgini möhkəmləndirməklə yanaşı, ətrafdakı hər şeyə məhəbbətlə yanaşmağı təlqin edir, pis və mənfi vərdislərdən uzaqlaşdırır.Nəfsilə mübarizə apararaq, hər şəraitdə vicdanlı davranması İslam əxlaqının reallığıdır.Əgər insan vicdanının səsinə qulaq asmırsa, bir-birilə nəfsinə müqavimət göstərmirsə, deməli vicdanını dinə uyğun istifadə etmir. Vicdan və ədalət də bir-birilə qırılmaz bağ təşkil edir. Vicdanlı insan hər zaman haqqın və ədalətin yanında olacaqdır, ədalətli şəxs də vicdanın hökmü ilə hərəkət edəcəkdir. Başqalarının köməyinə ehtiyac duymadan vicdan insana doğru yol göstərəcəkdir, mühüm olan insanın vicdanına müraciət etməsi, ona qulaq asması və onun dediklərini etməsidir.Bu səbəblə deyə bilərik ki, vicdan İslam dininin əsas amillərindən biridir.

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında Maarifçilik hərəkatı yayılmağa başladı. XIX əsrin qabaqcıl ziyalıları nicat yolunu xalqın maariflənməsində, cahillikdən yaxa qurtarmasında görürdülər. A.Səhhət, S.Qənizadə, A.Şaiq, S.S.Axundov, N.Nərimanov və başqa Azərbaycan ədibləri bu işdə fəallıq göstərirdilər. Başqa maarifçi yazıçılarımız kimi S.Qənizadə də ədəbiyyata nüəllim gözü ilə baxmış, onu qüvvətli tərbiyə vasitəsi hesab etmişdir. Ədəbiyyatımızda insanın vicdanı, Allah qorxusu sayəsində etdiyi günahdan çəkilməsi, düzgün yola gəlməsi məsələsi də müxtəlif əsərlərdə öz məntiqi əksini tapmışdır. Bu baxımdan Sultanməcid Qənizadənin 1906-cı ildə yazdığı “Allah xofu” əsəri səciyyəvidir. Əsərin dili sadədir, tərbiyəvi mövzudadır. “Allah xofu” nun əsas qəhrəmanı Məşədi Əsgərdir. Əhvalatlar onun böhranlı günlərinin təsviri ilə başlayır və xoşbəxtliyə qarışması ilə başa çatır. Hekayənin qəhrəmanı Məşədi Əsgər şeytana uyub oğurluq edir və oğurladığı pulları qaytarıb-qaytarmamaq haqqında düşünür.Burada vicdan məsələsi ortaya çıxır. Norveç yazıçısı Knut Hamsunun bitkin sujeti olmayan “Aclıq” romanının qəhrəmanı acından öldüyü halda da oğurladığı qəpik-quruş üçün xəcalət çəkir, rahatlıq tapmır,yalan danışmaqdan utanır. Məşədi Əsgər vicdansızlıq etdiyini, şəriət qanunlarına qarşı çıxdığına görə özünü müqəssir bilir və nəhayət, o, pulları qaytarır. Ancaq tale Məşədi Əsgərin üzünə gülür. Sən demə pullar oğurluq imiş, neçə vaxtdır axtarılırmış. Uzun çək-çevirdən sonra pullar əsil sahibinə qaytarılır,pul sahibi əvvəldən vəd etdiyi pul mükafatını məhkəmədə Məşədi Əsgərə verir. Hər şeydən xəbərsiz olan fəhlə Əsgər Allahın bu işindən təəccüblənir və ona dualar edir.Bundan sonra Məşədi Əsgər külli miqdarda sərvətə sahib olur. Köhnə fəhlə dostlarını başına yığır,tanınmış tacir olur. Hacı Əsgər keçmişdəki fəqirliyini əsla unutmur,tacirlər içərisində ən insafli, mötəbər tacir olur.Oxumuş uşaqlarına baxıb fərəhlənir,hər gün Allaha şükür içərisində yaşayır.

“Allah xofu” əsərinin ideyasını insan əxlaqının naqis cəhətlərinə, o cümlədən, oğurluğa qarşı mübarizə təşkil edir. Hekayədə maarifçi ədib burjua-kapitalist mühitin insan əxlaqına mənfi təsirini, insanlığını mənəvi eybəcərliyə,həmçinin, oğurluğa təhrik edən sosial

şəraiti təsvir edir. Yazıçı Məşədi Əsgərin oğurluq etməsinin səbəbini onun mənəvi-əxlaqı keyfiyyətlərindəki qüsurla əlaqələndirir. İşlədiyi rəzil hərəkət Məşədi Əsgəri elə sarsıdır ki, çamandadakı puldan bir qəpik belə götürüb ailəsinə çörək almağa cəsarət etmir. Etdiyi cinayətin müqabilində xeyirxahlıq göstərməklə günahlarını yuyur, mənəvi cəhətdən təmizlənir. Məşədi Əsgər məzlum olduğu qədər də avamdır. Məşədi Əsgərin Sədrəddin bəy haqqında monoloquna nəzər saldıqda, Sədrəddin bəy kimi savadlı bir insanın şəriət qaydalarını necə bilməsi onda maraq və təccüb doğurur. O Sədrəddin bəy ki, moizə oxyanların, mollaların anlatmadığı dini bilgiləri Məşədi Əsgərə başa salmışdır. “Əcnəbinin çamadını qaçırıb içindəki böyük məbləğdən xəbər tutduqdan sonra Məşədi Əsgərin xofu dahada artır. Məşədi Əsgər işlədiyi qəbahət üçün hökumət divanından daha çox Allah divanı və qəzəbindən qorxur. Yazıçı Hacı Əsgərin daxilən təmizlənməsini, bu təmizlənmə sayəsində var-dövlət sahibi olmasını ustalıqla verir. Ürəyində Allah qorxusu olduğuna və ən əsası təmiz vicdana sahib olduğuna görə varlı Hacı Əsgərə, sahibkara çevrilir. Hekayədə o, öz qəbahətini düşünərək dərin ruhi-mənəvi sarsıntılar keçirən mürəkkəb insan xarakteri səviyyəsinə qalxa bilmişdir. Hekayənin ümumi ruhu da oğurluğun yalnız maddi ehtiyacdən doğduğunu təsdiq edir. Yazıçı oğurluğun əsl ictimai səbəblərini düzgün dərk və təsvir edə bilməsə də, onu ən çirkin, mənəviyyatsız və ləyaqətsiz bir əməl kimi qabarıq şəkildə verə bilmişdir.

“Allah xofu”nda İslam dini ehkamlarının təsiri aydın hiss edilməkdədir. Vicdan təmizliyi, halal zəhmətlə dolanmaq, oğurluğa nifrət hekayənin əsas ideya-məzmununu təşkil edir. Əsərdən bu hasil olurki, hər kəsin günahı öz vicdanına və Allaha yaxşı məlumdur, günahkar cəzasız qala bilməz, Allah cinayətkara gec-tez cəza verəcəkdir. Məşədi Əsgər buna inanır ki, yalnız ürəyində “Allah xofu” olduğu üçün bir parça çörəyə nail olubdur. Əsərdə-dünyada baş verən bütün “xətali işlərin” səbəbi cəhalətdir. “Əgər insanlar Allahın qoyduğu şəriətə zindəganlıq etsələr, əlbəttə ki, dünyada hərgiz oğurluq ola bilməz, çünki hər kəs oğurluqda olan mürdar qəbahəti götürə bilməz. Amma çifayda! Elm və şəriət hala o dərəcə intişar tapmayıbdır ki, hamı insanlar insanlıq şərəfini anlaya, vicdan ismətin saxlaya bilsinlər”

Qənizadə “Allah xofu”u əsərində insanın Allaha nə qədər inanmasını, günah işlətsə belə Allah qorxusu və vicdan əzabı sayəsində öz etdiyi günahdan peşman olub, düz yola yenidən qayıda bilməsini çox real cizgilərlə əks etdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 552 s.

ELZA MƏMMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

**HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINDA DİNİ DÜNYAGÖRÜŞ
("Peyğəmbər", "Şeyx Sənan", "İblis" əsərləri əsasında)**

Yetmiş illik sovet dönəmində insanları zorla inandırmağa çalışırdılar ki, tarixin hərəkətverici qüvvəsi kütlədir. Əlbəttə bu kökündən səhv idi. Bunu ona görə deyirdilər ki, türk-islam tarixindəki böyük şəxsiyyətlərin rolunu heçə endirsinlər. Belə yanaşma Sovetlər İttifaqına sərf edirdi. Onlar insanların İslam dininə olan münasibətini dəyişmək, marksizm-leninizm ideologiyasının tərkib hissəsi olan ateizmi təbliğ etmək istəyirdilər. Amma bu, tarixə yüzlərlə ədəbi şəxsiyyət, tanınmış dövlət xadimləri bəxş etmiş türklərə sərf etmirdi. Bizim tarix, bizim ədəbiyyat böyük dövlətlər, qəhrəman şəxsiyyətlər, möhtəşəm eposlar ("Kitabi-Dədə -Qorqud", "Manas", "Koroğlu"), dahi sənətkarlar tarixidir. Ona görə də ədəbiyyatımızda, xüsusilə də dramaturgiyamızda tarixi mövzu – tarixi şəxsiyyətlərin bədii xarakterlərinin yaradılması həmişə aktual olub. Məhəmməd Peyğəmbər, filosof şair Ömər Xəyyam, dahi Nizami, Əmir Teymur, filosof şair Nəsimi, M.P.Vaqif və s. dramaturgiyamızın əzəmətli bədii-tarixi surətləri olub.

Dünya ədəbiyyatında peyğəmbər mövzusunda bir sıra dəyərli bədii – fəlsəfi və tarixi əsərlər yazılıb. Dahi Azərbaycan şairi, böyük dramaturq və romantik-filosof Hüseyn Cavid də öz "Peyğəmbər" dramında islam dininin banisinin həm ilahiliyini və həm də şəxsiyyət kimi tarixiliyini ədəbiyyata gətirib. Məhəmməd Peyğəmbər - Allahdan sonra dilə gətirilən ikinci müqəddəs Ad – sözdür. Bu sözün özündə bir ülvüyyət, bir əzəmət var. Dünyaya müqəddəs "Quran" kitabını gətirmiş Məhəmməd Əleyhüssəlam İslam peyğəmbəridir. O, sonuncu və ən qüdrətli peyğəmbərdir. O, bir olan Allahın yerdəki elçisidir. Məhəmməd elə dahi, ilahi bir şəxsiyyət idi ki, onun bütöv obrazını, xüsusilə daxili aləmini nə bədii sözün, nə rənglərin, nə səsin – musiqinin qüdrəti ilə yaratmaq mümkün deyil. H.Cavid isə sözün qüdrətilə Peyğəmbəri ideal şəxsiyyət kimi təsvir etməyi bacarmışdı. H.Cavidin təsviri əsasında onun real portretini çəkmək olar: "Alnı, köksü, omuzlarının arası geniş, rəngi gül rənginə mail əsmərimsi və nurani... Saçları nə pək qıvrırcıq, nə də pək düz; saqalı bir tutam sıq və tam. ...Biləklər, qollar qalın və qüvvətli... Böyük başlı, hilak qaşlı, çəkmə burunlu, dəyirmi çöhrəli, orta boylu, iri kəmikli; kirpikləri uzun, iki qaşının arası açıq, fəqət bir-birinə yaqın; Gözləri qara və böyücek... İştə o dalqın və müəmmalı gözlər..." O, öncə bu obrazda əzəmət və ülvüyyəti ön plana çəkir. Təsviri oxuduqca insan düşünür ki, sanki Cavid Peyğəmbəri öz gözlərilə görüb.

H.Cavid yaradıcılığına xas yüksək ideya, məzmun və sənətkarlığın başqa bir mənbəyi şairin intellekti, bir çox elmlərə, xüsusilə fəlsəfə və tarixə dərinlən bələd olması idi. O, xüsusilə tarixi dramları yazmazdan öncə çox oxuyar, qəhrəmanlarının eynən tarixdə olduqları kimi təsvirinə çalışırdı. Təsədüfi deyil ki, o bir dəfə Mişkinaz xanıma: "Topal Teymuru", "Peyğəmbəri" yazarkən elə bil onlarla üz bəüz oturub, söhbət etmişəm" – demişdir. Onlar sanki mənə öz təbiətləri haqqında danışmışlar. Bəzən onların bu və başqa səhv hərəkətlərini üzlərinə deyir, günahlandırır, nə üçün belə etdiklərini soruşurdum. Doğrudur, onlar da özlərini doğrultmaq üçün mənə cavablar verirdilər." Əlbəttə, zəmanə istərdi ki, H.Cavid Məhəmməd haqqında yox, Lenin haqqında əsər yazsın. Lakin Hüseyn Cavid mövzuya İslam təəssübkeşi kimi yanaşmış, Azərbaycanın milli-mənəvi inkişaf tarixinin məcrasının dəyişdirildiyi bir məqamda bu əsəri qələmə alması ilə dəyərlərin qorunub saxlanılmasına təşəbbüs göstərmişdir. H.Cavid ona neftdən, pambıqdan, kommunizmdən, Lenindən yazmağı təklif edən sovet dövlət rəhbərlərinə cavab verirdi, özünün kim olduğunu anlatmaq istəyirdi.

Hüseyn Cavidin "*Peyğəmbər*" pyesi başlanğıc remarkasından etibarən tarixi gerçəkləri əks etdirir. Dram "Bisət", "Dəvət", "Hicrət", "Nüsrət" adlanan dörd pərdəyə bölünmüşdür ki, bu da Məhəmməd Peyğəmbərin (sallallahu aleyhi və səlləm) rəsul kimi seçilməsi anından başlayaraq İslamın qələbə çalması, yayılması və genişlənməsi dövrünə

qədərki mərhələlərini əhatə edir. Əsər tarixi faktlarla zəngindir, gerçəkləri ehtiva edir, həmçinin şair tərəfindən tarixi vəsiqələrə obyektiv münasibət gözlənilməklə bərabər mövzuya təəssübkeşliklə yanaşılmışdır. Şair küfr saçılan bir dövrdə Məhəmməd Peyğəmbərin (s.a.s.) adının hündürdən səslənməməsi üçün əsərin sonuna kimi, sadəcə, Peyğəmbər adlandırmağı münasib görür. Eləcə də şair Peyğəmbərin səhabələrindən olan, həmçinin öz əmisi oğlu Əlini (ə.a) Əbu Talib oğlu, Osmanı (ə.a.) Xətib oğlu adlandırır.

Hüseyn Cavidin ədəbiyyatımıza gətirmək istədiyi yenilik öz səciyyəsinə görə daha böyük məna kəsb edirdi. O, “Şeyx Sənan” faciəsi ilə dünyada yalnız təriqətləri yox, dinləri birləşdirib, bir “din birliyi” ideyasını irəli sürürdü:

*Din birliyi olsaydı yer üzündə əgər
Daha məsud olurdu cinsi bəşər.*

H.Cavidin “Din birliyi” ideyası ilə bağlı böyük bir planı da var imiş. O, bütöv yaradıcılığının nəticəsi olacaq bir əsər haqqında da danışmış ki, “İblis”i, “Peyğəmbər”i yazmışam, indi isə onların hamısından dini baxımdan yüksəkdə duran “Allah”ı yazmaq istəyirəm. Hətta onun planının da xəyalında hazır olduğunu söyləyirdi. Əsərin əsas süjet xəttini islam və xristian dinləri arasındakı barışmaz ziddiyyət və ixtilafın törətdiyi faciələr təşkil edir. “Şeyx Sənan” faciəsinin istinadgahı Sufi sənətkar Fəridədin Əttarın (1119-1230) “Məntiqütteyr” poemasıdır. Cavid də “vəhdəti-vücut” – təkallahlıq fəlsəfəsinin qanunlarına əsaslanır. Bu fəlsəfəyə görə kainatda ancaq “vücutü mütləq” olan Allah mövcuddur. İnsan Allahın, Günəşin zərrəsidir, zərrə də son anda küllə kütləyə, cəmiyyətə – bəşərə qovuşmalı, Allahdan törənən Allahdada yox olmalıdır.

H.Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsində “Din birliyi” xatirinə öz dininə xəyanət etmiş Şeyx Sənanın faciəsi təsvir olunarkən Cavidin ikinci Şah əsəri olan “İblis” faciəsi “doğulmağa” başlanmışdı. İblis Allahın-bəşərin, hamının düşmənidir. Cavidin “İblis” faciəsinin baş qəhrəmanı İblis adının da ən yəqin mənası elə budur. Əsərin əvvəlindən sonunacan “İblis” öz mövqeyini əks etdirməklə bərabər, öz düşmənçilik prinsiplərini də həyata keçirir.

“Şeyx Sənan” pyesində azad məhəbbət ideyası ilə paralel inkişaf etdirilən göydəki mövhumu Allaha, Yerdə isə bəşərə, cəmiyyətə inam ideyası “İblis” faciəsində əsaslı surətdə araşdırılır, Allaha qarşı yaranmış şübhələrin yaratdığı bədbəxtliklər saf-çürük edilir. Şübhə, inamsızlıq, nəfsə tabelik - kiçik hisslər ifşa edilir.

Allah tərəfindən yer üzündəki insanın yaranması ancaq xeyirxah məqsədlərdən ibarət olmuşdur. Allah insanın Cənnətdə yaşamasını təmin etmək üçün, digər canlıları da yaratmışdır ki, insan da onlardan öz məqsədləri üçün gen-böl istifadə edir. Lakin bəzən də insan nəfsinə uyaraq İblislərin qurbanına çevrilir. Belə İblislər isə Tanrıya bəndəlik etmək istəməyən, öz pis əməlləri ilə insanları yolundan çıxarmaq istəyənlərdir.

Bütün zamanlarda xeyrin və şərin tilsimi mühitin təzyiqi ilə sındırılıb. Kimin məğlub, kiminsə qalib gəlməsini mühit, zaman və bu zamana uyğun olaraq cəmiyyət özü təyin edib. “İblis” faciəsində də bu belədir. Cavid isə əxlaqi, mənəvi aləmi İblisdən təmizləməyə çağırır.

Hər üç əsərdə - “Şeyx Sənan”, “İblis” və “Peyğəmbər” pyeslərində İslam dini, din birliyi ideyası ana xətt kimi inkişafda verilir.

Ədəbiyyat

1. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm və təhsil, 2014

ŞAGİRLƏRİN TƏLİM-TƏRBIYƏSİNDƏ İSLAM DƏYƏRLƏRİNİN ROLU

Gənc nəslin, o cümlədən şagirdlərin tərbiyəsinin qarşısında duran başlıca məqsədlərə və hərtərəfli biliyə, mütərəqqi dünyagörüşə, milli və ümumbəşəri əxlaq, mənəviyyata və mədəni dəyərlərə yiyələnən şəxsiyyət formalaşdırmaq və cəmiyyətimiz üçün layiqli vətəndaşlar yetişdirmək olduğundan hazırda məktəblərdə şagirdlərin tərbiyəsini müasir tələblər səviyyəsinə qaldırmaq vacibdir.

Məlumdur ki, müsəlman dünyasının peyğəmbəri Məhəmməd Əleyhissəlam və Şərqi böyük irs qoyub getmiş mütəfəkkirlərinin tərbiyə - uşaq tərbiyəsi haqqında fikirləri, müddəaları və nəzəriyyələri daim tədqiq edilmiş, öyrənilmiş, öyrənilir və daim öyrənməyə layiqdir.

Uşaqlarda humanist keyfiyyətlərin formalaşdırılması elə bir yüksək əxlaqi borc, vəzifədir ki, bütün dövrlərin zəka, fikir sahibləri, mütəfəkkirlər ona biganə qalmamış və onu yüksək fəzilətlərdən biri kimi qiymətləndirmişlər. Müsəlmanların müqəddəs Kitabı olan “Qurani Kərim”də və Məhəmməd peyğəmbərin (570-632) müqəddəs kəlamları içərisində insanların bir-birinə qarşı mərhəmətli olmaları, nəzakətlə rəftar etmələri, valideynlərə hörmət etmələri, balaca uşaqlara məhəbbət bəsləmələri dönə-dönə tövsiyə edilir: “Balaca uşaqlara məhəbbət bəsləməyən, qocaların hörmətini saxlamayan, həmçinin faydalı iş görməyən, pis əməllərə qurşanan kəs bizdən deyildir”; “Bir-birinizi xoşlamayınca imanınız olmayacaq”; “Qonşusunun aclığından xəbərdar olan, lakin təkə öz qarnını doyuran şəxs həqiqi müsəlman deyil”; “heç vaxt deməyin ki, xalq bizə yaxşılıq etdiyi halda biz də onlara yaxşılıq edərək və eləcə də bizə zülm etdiyi təqdirdə biz də zülm edərək. Bəlkə etiqadınız olsun ki, sizə yaxşılıq edildiyi vaxt, siz də yaxşılıq edin. Əgər sizə zülm olunarsa, siz onlara zülm etməkdən çəkinin”; “heç kəs gərək başqasını incitməsin”- kimi müqəddəs kəlamlar sahibi Məhəmməd peyğəmbər insansevərliyi, humanistliyi insanlara buyurmuş və onları yüksək əxlaqi keyfiyyətlər hesab etmişdir.

Uşaqlarda xeyirxahlıq və humanist keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsi və ümumiyyətlə humanistlik istər mütərəqqi Şərqi fəlsəfi fikrində, istərsə də Qərbi fəlsəfəsində özünə geniş yer tapmış əxlaqi keyfiyyətlərdən biridir. Məhəmməd Peyğəmbərin (ə.s.) həyatı ən güclü tərbiyə məktəbidir. Çünki “Məhəmməddə Adəmin dürüst əxlaqi, Asəfin dərin zəkası, Nuhun ağılasığmaz cəsarəti, İbrahimin tükənməz mərhəməti, İsmayılın bəlağətli nitqi, Yaqubun müəmmaları dərk etmək məharəti, Yusifin misilsiz gözəlliyi, Musanın sarsılmaz dəyanəti, İsanın dönməz iradəsi, Davudun təmənnsiz xeyirxahlığı toplanmışdır.

Peyğəmbərin kəlamlarını gənc nəslin tərbiyəsi baxımından məzmun və qayəsinə görə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Yer üzünün bütün canlılarına, canlı varlıqların əşrəfi və tacı olan insanlara qayğı və məhəbbət;
2. Torpağa, doğma yurda, əməyə, əmək adamlarına, xalqa dərin məhəbbət;
3. Haqqı, ədaləti qorumaq, xeyirxahlıq, elm öyrənmək, elmin faydasını dərk edib, onu xalqın xidmətinə vermək;
4. Ümumbəşəri norma və əxlaq qaydalarını qoruyub təkmilləşdirmək; böyüyə, atanaya hörmət etmək, nəzakətli olmaq, əmanətə xəyanət etməmək, insani hissləri təcəssüm etməmək;
5. Qadınlara hörmət və ehtiramla yanaşmaq, təmiz, pak olmaq və s.

Peyğəmbərin kəlamları sırasında insana, canlılara, təbiətə qayğı mühüm yer tutur, yer üzündə hərəkət edən nə varsa, hamısına mehribanlıq göstərmək lazımdır. Mövcud olduğu on minillər ərzində bir hörümçək yarada bilməyən insanlar təbiətə, onun canlılarına mərhəmətli olmalı, bir-birinə kömək etməli, qayğı göstərməlidirlər. Peyğəmbərlər haqlı olaraq bunu deyirdi ki, necə uşaqlar doğulması heç kəsdən asılı deyildir. Lakin onların yaxşı adamlar

kimi böyümləri bizim verdiyimiz düzgün tərbiyədən asılıdır. Heç kim dünyaya vəhşi və ya mələk kimi gəlmir. Onun insan olması, necə yaşaması tərbiyədən asılıdır. Buna görə də peyğəmbərlər kiçik yaşlarından uşaqları düzgün tərbiyə etməyi, onlarda həya hissini tərbiyə olunmasını zəruri sayır və deyirdi ki, insan övladı yalnız həyat sayəsində insan olur. İnsan həyalı olmalıdır. Çünki həya nəcibliyin əsasıdır, həya və iman bir beşikdə iki körpə kimidir, həya bəzəkdir. Adamlarda üç gözəl keyfiyyəti həya, etibar, düzlük gördünüzümü, onlardan bərk yapışın, onlardan öyrənin. Ən yüksək fəzilət mehribanlıqdır. Mehribanlıq iman nişanəsidir. Mehriban olmayan insan imansızdır. Peyğəmbər adamları acgözlüyə, tamahkarlığa, həsədə qarşı mübarizə aparmağı çağırır və deyirdi ki, tamahkarlıq yoxsulluğa aparan yoldur. Başqasına həsəd aparmaq qəbahətdir. Nəfs və tamah ən böyük düşməndir. Atəş yeri-göyü yandırdığı kimi həsəd də yaxşılıqları yandırır, kül edir. Kin və həsəd çatılan tonqalı külə döndərən atəşə bənzəyir, bütün yaxşılıqları puç edir. Dünyada savaşı, döyüş çoxdur. Lakin ən böyük döyüş insanın özü ilə döyüşdür. Dünyada ən böyük qələbə insanın öz nəfsi, arzusu və həvəsi üzərindəki qələbədir. Peyğəmbər uşaqlara qayğı göstərməyi tələb edirdi. O deyirdi ki, kiçik uşağın ağlamasını eşidəndə namazı dayandırın. Uşaq olmayan evdə bərəkət olmaz, hər ağacın öz meyvəsi var, qəlbin də meyvəsi övladdır. Bu meyvənin – övladın qayğısına qalmaq, ona yaxşı tərbiyə vermək ata-ananın borcudur. Üç mühüm keyfiyyətin – zəiflərlə xoşrəftar, ata-ananı sayan, kölələrə qarşı mərhəmətli olan şəxs cənnətlidir.

Həzrəti Əli (598-661) islamın ikinci böyük şəxsiyyəti hesab olunur. O, 598-ci ildə Məkkədə Məhəmməd Peyğəmbərin (ə.s.) əmisi Əbu Talibin ailəsində anadan olmuşdur. Əli (ə) islam dinini ilk qəbul edənlərdən olmuş, “İslamın qılıncı” adını qazanmışdır. Əbu Bəkir, Ömər və Osmandan sonra xəlifə (656-661) seçilmişdir.

Suriya valisi Müaviyə ilə müharibədə müvəffəqiyyətsizliyi nəticəsində tərəfdarları olan şiələr arasında parçalanma baş vermişdir. 661-ci ildə Əli (ə) sui-qəsd nəticəsində məsciddə namaz qılarkən zəhərli qılıncla qətlə yetirilmiş, Nəcəf şəhərində dəfn olunmuşdur. Həyat yoldaşı Fatimə gənc yaşlarında ikən vəfat etmiş, oğlanları Həsən və Hüseyin, nəvə və nəticələri amansızlıqla öldürülmüşdür. Əli (ə) dünya qəhrəmanlığı, ədəbiyyat və fəlsəfə tarixinə ancaq qəhrəman sərkərdə və xəlifə, inam və əqidə adamı kimi deyil, yüzlərlə dərin mənəli, zərif ruhlu şerlər, qitələr, aforizmlər, risalələr müəllifi kimi daxil olmuşdur. “Nəhcül-Bəlağə” kitabı onun islamın müdafiəçisi və carçısı olmaqla bərabər, həm də dövrün görkəmli siyasət adamı, dərin təfəkkür, sağlam və işıqlı düşüncə sahibi, yüksək mənəvi keyfiyyətlər daşıyıcısı olmasına dəlalət edir.

Həzrət Əli (ə)nin zəngin irsində həm uşaqların, həm də böyüklərin təlimtərbiyə və təhsili məsələləri geniş yer tutur. Onun tərbiyə ilə bağlı fikirlərində məqsəd insanı müdrikləşdirmək, ruhunu paklaşdırmaq, əxlaqını kamilləşdirmək, davranış və əməllərini salehləşdirməkdir. Bunun üçün insan özünü və Allahını dərk etməli, hər şeyə iman gözü ilə yanaşmalıdır. Əli (ə) uşağın fiziki və ruhi inkişafında ana südünün böyük təsir gücünə malik olduğunu bilirdi. Ana südü uşaqda qorxusuzluq, təhlükəsizlik və rahatlıq yaratmaqla yanaşı uşaqla ana arasında məhəbbət tellərini möhkəmləndirir. Əli (ə) demişdir: “Baxın, övladlarınıza kim süd verir. Çünki uşaq onun südü ilə inkişaf edəcək. Axmaq qadını dayə tutmayın, çünki süd təbiətə, xasiyyətə üstün gəlir”. Ana südünün uşağın ruhi və psixoloji vəziyyətinə müsbət təsirini əsaslandıraraq Əli (ə) bir il doqquz aydan az müddətə uşağa süd verilməsini ona zülm etmək hesab etmişdir.

Əli (ə) uşaqların yaş dövrlərini Aristotel və Məhəmməd Peyğəmbər (ə.s.) kimi yeddi-yeddi olmaqla üç dövrə bölmüş, hər bir mərhələdə tərbiyənin məzmununu açıqlamışdır: uşağı yeddi il azad buraxın, yeddi il ədəb və tərbiyə öyrədin, yeddi il işlədin. Məhəmməd Peyğəmbərin (ə.s.) “Atanın övladına öyrətdiyi ən yaxşı şey ədəbdir” – fikrini Əli (ə) daha qüvvətləndirərək yazırdı: “Ata övladına yaxşı ad qoymalı, onun ədəb və əxlaqını gözəlləşdirməli, “Quran”ı öyrətməlidir”.

Yaxşı tərbiyə verməyi, təlim yolu ilə onlara ədəb, əxlaq öyrətməyi valideynlərin əsas vəzifələrindən biri hesab edirdi.

*Verməsə övlada ana tərbiyə,
Onda qalar daimə heyvaniyə.
Olmasa fərzəndə ata çün kəfil,
Daim o fərzənd olacaqdır zəlil.*

O, yetim uşaqların tərbiyəsini unutmamağı tövsiyə edirdi (Yetim uşağı öz tərbiyələndirdiyin kim tərbiyə et). Özü övladlarına çıxış etməyi, nitq söyləməyi öyrədir. Uşaqları itaət və ibadət etməyə alışdırmaqda tənbeh etməkdən və rəğbətləndirməkdən düzgün istifadə etməyi məsləhət bilirdi: “Evindəki kiçik uşaqlara dilinlə namaz və paklığı təlim et, elə ki, on yaşlarına çatdıları tənbeh et, lakin üç dəfədən artıq olmasın. Danlamağı ifrat həddinə çatdırmaq, inadkarlıq odunu artırır”. Əli (ə) uşaqları sevməklə yanaşı onlara qarşı tələbkər olmağı tələb edirdi: “Tərbiyə ağacı yumşaq olanın övlad və təbbələri tərbiyəsiz olar”. Əli (ə) uşaqların iffətli olmasında, hər cür pis əməllərdən uzaq böyüməsində onların cinsi tərbiyəsini düzgün qurulmasını vacib bilirdi: “On yaşına çatanda yataqda uşaqlarınızı bir-birindən ayırın”.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Fərhad Ağazadənin pədaqoji görüşləri. Bakı, 1987.
2. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev. Bakı, 2009
3. Əhmədov H. Üzeyir Hacıbəyov müəllim və onun hazırlığı haqqında // “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1985, №10, səh.35-60.
4. Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pədaqoji fikir tarixi. Bakı, 2001.
5. Ələddin B. Məhəmməd Peyğəmbər (s)in hekayəti. Bakı, 1991.

GÜNƏŞ ŞİRVANZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti

İSLAMDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR VƏ TOLERANTLIQ

Tarix boyu yer üzündə müxtəlif mədəniyyətlər mövcud olub, bu mədəniyyətlər bir-biriləri ilə sosial və qarşılıqlı anlaşma baxımından əlaqələr qurmuşdur. Bu mədəniyyətlərin xalqlar və toplumlar arasında qarşılıqlı yerdəyişmələri də baş vermişdir. Hər xalq, hər bir millət ayrı bir mədəniyyətə sahibdir. Hər mədəniyyətin müxtəlif xüsusiyyəti var və qarşılıqlı anlaşma, tolerantlıq içərisində uzlaşmaq çərçivəsində insanlar hər mədəniyyətdən müxtəlif şeylər qazanırlar. İslam dini də müxtəlif baxışların və mədəniyyətlərin yanaşı yaşaya bilməsini inkar etmir, eyni zamanda müxtəlifliyi təqdir edir. İslam dininin insanların uzaq durmasını tövsiyə etdiyi anlayış Allaha şərikin qoşmaqdır. Allaha şərikin qoşmadan bütün dinlər və mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqənin qurulması, multikultural ənənənin yayılması İslamın qarşı çıxmadığı məsələlər sırasındadır. Müqəddəs kitabımız Quranda başqa dinlərin təmsilçiləri ilə bağlı bir çox ayələr yer alır. Bu ayələrin əksəriyyəti həmin dinlərin mənsublarını xor görmədən yaşamağı tövsiyə edir. Onların şəxsiyyətlərinə, ənənələrinə, dinlərinə, mədəniyyətlərinə hörmət etməyə çağırır. Quranda adı keçən dinlərin təmsilçiləri Musəvilər (yəhudilik) və xristianlardır. Quranda yəhudilər və xristianlar “Kitab əhli” olaraq adlandırılır. Bunun səbəbi hər iki dinin mənsublarının Allahın vəhy etdiyi ilahi kitablara tabe olmalarıdır. İslamın Kitab əhlinə qarşı baxışı isə son dərəcə ədalətli və mərhəmətlidir¹. İslam digər din sahiblərinin mədəni dəyərlərinə də hörmətlə yanaşır və bunu təbliğ edir.

Ölkəmizdə multikulturalizmlə bağlı tədbirlər həyata keçirilir. 2014-cü ilin fevral ayında Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşavirliyi xidməti yaradılmışdır. Multikulturalizmin həyat tərzinə çevrildiyi Azərbaycanın dünyaya tolerantlıq nümunəsi olaraq daha geniş tanıtılmasının vacibliyini, eləcə də ayrı-ayrı ölkələr-dəki müxtəlif multikultural modellərə xas fəlsəfi, sosial, siyasi və digər aspektlərin Azərbaycan reallığında təhlili və təşviqinin əhə-miyyətini nəzərə alaraq 15 may 2014-cü ildə “Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidenti Fərman imzalamışdır. Mərkəz Azərbaycançılıq məfkurəsinə uyğun olaraq tolerantlığın və mədəni, dini, linqvistik müxtəlifliyin qorunmasını təmin etmək məqsədilə ardıcıl işlər görür. Azərbaycan dünyada multikulturalizm ölkəsi kimi tanıtılaraq mövcud multikultural modelləri tədqiq və təşviq edir. Mərkəz millətlərarası, konfessiyalararası və mədəniyyətlərarası münasibətlər sahəsində ölkəmizin təcrübəsinin öyrənilməsi və təbliği üzrə müxtəlif layihələr həyata keçirir. Azərbaycan rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə ölkəmizdə keçirilən beynəlxalq tədbirlər bütün dünyanı humanizm dəyərlərinə səda-qətli olmağa səsləyir. Tarixdə ilk dəfə olaraq 2008-ci ildə Avropa Şurasına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin Bakıda keçirilən toplantısına İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirləri də dəvət olunmuşdur. Həmin tədbirin hər iki qurumun fəal üzvü olan Azərbaycanda baş tutması isə, təbii ki, bö-yük siyasi məna daşıyırdı. Respublikamız bu məsələdə liderliyini ötən illərdə də qoruyub saxlamışdır. 2009-cu ildə Bakıda keçirilən İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin toplantısına isə Avropa Şurasından mədəniyyət nazirləri qatılmışdı. “Bakı prosesi” adlanan bu təşəbbüs sonradan Azərbaycanda dünya dini liderlərinin Zirvə görüşünün, mədəniyyətlərarası dialoq və Bakı Beynəlxalq Humanitar forumlarının keçirilməsinə təkan verdi. 2010-cu ilin aprelinə Bakıda dünya dini liderlərinin sammitinin keçirilməsi, noyabrda isə

Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru” mövzusunda tədbirin yüksək səviyyədə təşkili Azərbaycan dövlətinin və prezident İlham Əliyevin ölkədə dini tolerantlığa xüsusi önəm verməsindən irəli gəlirdi.²

Bildiyimiz kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev ölkəmizin tolerantlıq ənənələrinin mədəniyyətlər və sivilizasiyalararası dəyərlərə mühüm töhfələr

verdiyini nəzərə alaraq, 2016-cı ili Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan etmişdir. Bundan sonra isə 2017-ci il prezidentimiz “İslam Həmrəyliyi ili” elan etdi. Ölkəmizdə 2017-ci ildə bütün İslam ölkələri birləşdirən IV İslam Həmrəyliyi Oyunları keçirildi. Burada çıxış edən prezidentimiz İslam həmrəyliyinə vacibliyini həmçinin İslam dəyərlərinin qorunmasının İslamda əksini tapan tolerantlıq kimi ənənələrin qorunub saxlanılmasının vacibliyini bildirdi. İslamda tolerantlıq da vacib məsələlərdəndir. Tolerantlıq fərqliliyi zənginliyə, müzakirələri inkişafa, iğtişəşləri sülhə, aparıcı əsas amildir. Hər bir şəxsin fərqli ifadə tərzinə hörmətlə yanaşmaq, onun fikirlərinə ziddiyyət təşkil etməsinə baxmayaraq dözümlü münasibət nümayiş etdirmək tolerantlıqdır. Tolerantlıq sənə kimi düşünməyənlərə qoşulmaq, öz dəyərlərindən uzaqlaşmaq deyil, əksinə onları olduğu kimi qəbul edərək, yaxşı davranmağı bacarmaqdır. Tolerantlıq din və vicdan azadlığıdır. 1995-ci il noyabrın 16-da keçirilmiş UNESCO Baş Konfransının 28-ci sessiyasında, 50-ci ildönümü münasibətilə Tolerantlıq prinsiplərinə dair bəyannamə qəbul olundu və beynəlxalq dözümlülük günü elan edildi. Tolerantlıq günü hər il noyabr ayının 16-da qeyd edilir. Tolerantlıq dəyərlərin ayaqlar altına atılması deyil. Tolerantlıq alçaltmaq, yaxud alçaldılmaq heç deyil. Tolerantlığı aradan qaldıracaq dözümsüzlüyə qarşı tolerant olunmaz. Tolerantlıq gül uzadıldıqdan güllə ilə qarşılıq alana qarşı göstərilən davranışın adı deyil. Təhqir, hücum kimi davranışlar dözümlülüğün çərçivələrindən kənarıdır. Tolerantlıq onun kimi düşünməyənlərin mövcudluğunu qəbul etməkdir. Həddindən artıq tolerantlıq fərdlərdə dəyərsizləşməyə, məsuliyyətsizliyə səbəb ola bilər. Tolerantlıq qarşılıqlıdır. İnsanların olduğu hər yerdə həmişə fikir müxtəlifliyi olub və olacaq. Əsas bu fərqliliyə münasibətdir. Bu ayrılığa yanaşmadır. Tolerant olmaqdır. Tolerantlıq başqalarının haqqlarına və hüquqlarına hörmətdir. Tolerantlıq müxtəlif fikir, inam, əqidə və dünyagörüşlərinə qarşı insanın mədəniyyət səviyyəsinin ölçüsüdür. İnsanı təəssübkeşlikdən uzaqlaşdıran, radikalıqdan xilas edən ictimai amildir. İslam dinində tolerantlıq dinin əsas ünsürü kimi qəbul edilir. İslamın birinci əsas mənbəyi olan Qurannın ayələrində də öz əksini tapır. İslama görə tolerantlıq müxtəlif inanclı insanlar arasında bir körpüdür. Allah belə buyurur: “Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadınlardan yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız deyərək, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq...” (“Hucurat” surəsi, 13). İnsanların bir-birini tanıması, qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasının əsası tolerantlıqdan keçir.³

İnsanlar eyni cür yaradılmayıb. İnsanlar eyni yaradılmadığı üçün tolerantlıq qaçılmaz dəyər olaraq qarşımıza çıxır. İslam müsəlmanların müxtəlif dinlərin mənsublarına, hətta dinə inanmayanlara qarşı necə tolerant olmalı olduqlarını insanların müxtəlif yaradılış prinsipi ilə izah edir. İslama görə müxtəliflik dünya imtahanının bir zərurətidir. Əgər insanlar arasında bu müxtəlifliklər olmasaydı, o zaman tolerantlığa da ehtiyac duyulmazdı. İslam nə qədər də dünyada bəzi özlərini “müsəlman” adlandıran terrorçu qrupların fəaliyyəti nəticəsində ekstremist, radikal din kimi göstərilərsə, həmişə tolerant dəyərlərə, insanlar arasında dostluğu, sülhü, ədaləti təbliğ edən bir din olaraq qalacaq.

Ədəbiyyat

1. Multikulturalizm Azərbaycanın həyat tərzidir. Bakı, 2016
2. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2010/iyul/126918.htm>
3. <http://strateq.az/arashdirma/115176/islam-dininde-multikulturalizm-ənənələri.html>
4. <http://strateq.az/arashdirma/115176/islam-dininde-multikulturalizm-ənənələri.html>
5. Multikulturalizm Azərbaycanın həyat tərzidir. Bakı, 2016, s. 7-8

SAMİRƏ HÜSEYNOVA

Bakı Dövlət Universiteti

KLASSİKLƏRİN YARADICILIĞINDA ADƏM OBRAZI

"Ey camaat, sizin Allahınız bir, atanız birdir; hamınız Adəmdən, Adəm də torpaqdan yaranmışdır..." (Məhəmməd peyğəmbər)

Hədisdən də məlum olduğu kimi, Adəm peyğəmbər Allahın yaratdığı ilk insan və bütün bəşəriyyətin atasıdır. Allah onu torpaqdan yaradıb, sonra öz xəzinəsində olan ruhu onun bədəninə üfürmüşdür. Bu yaradılışdan sonra Allah bütün mələklərə Adəmə səcdə etməyi əmr edib. İblis oddan yarandığından torpaqdan yaranmış Adəmə səcdə etməkdən imtina edib, Qiyamət gününə qədər Allahın lənətini qazanıb. Tanrı Adəmin tək qaldığını düşünüb Həvvanı yaratmışdır. Həvva ərəbcə "diri" deməkdir, yəni o, diridən yaranmışdır. Tanrı Həvvanı Adəmin qabırğasından yaratmış, bu zaman Adəm ağrı hiss etməmişdir. Əgər ağrı hiss etsəydi, o zaman qadın və kişi arasında xoş münasibət ola bilməzdi. Adəmlə Həvva bir-birinə meyil edir, Tanrı onların Cənnətdə qalmasına izin verir. Şeytan Həvvanı yoldan çıxarıb qadağan olunmuş ağacın meyvəsindən yeməyə təhrik edir. O, bunu Adəmə də təklif edir, hər ikisi meyvədən yeyirlər və Allahın əmri ilə Cənnətdən qovulurlar. Yer üzündə illərlə ağlayıb, əzab çəkdikdən sonra Allahın rəhmətini qazanırlar.

Bütün bu yazılanlar, əslində, İslam dininin əsas mahiyyətini dərk etməyə kömək edir: Allaha itaət etmə və nəfsə qalib gəlmək. Adəm övladının başına gələn bütün fəlakətlər nəfsinə qalib gələ bilməmək nəticəsində olmuşdur. Ədəbiyyatımızda Adəm peyğəmbərin hadisəsi və nəfsin törətdiyi fəlakətlər müxtəlif dövrlərdə müxtəlif forma və məzmununda öz əksini tapmışdır.

XII əsr ədəbiyyatımızın ən görkəmli siması dahi Nizami Gəncəvi ilk poeması olan "Sirlər xəzinəsi"ndə "Adəmin yaradılmasına dair" adlı birinci söhbətində hələ günah işləməyən Adəmlə Həvvanın cənnətdə dolaşmasını, onların paklığını, "Pərilərin sonuncu çocuğuydu bu bəndə, İnsan oğullarının ilkiydi Yer üzündə!"-kimi epitetlərlə təqdim etdiyi Adəmin buğda yeyərək cənnətdən qovulmasını, Məhəmməd peyğəmbərdən peyğəmbərlik nuru almasını ("Uzaq görən ən parlaq gözdən çıraq aldı o..."), İblisdən başqa bütün mələklərin ona səcdə qılmasını, qovulduqdan sonra Seylon adasına düşməyini ("Solmuş gülə bəxş etdi yağışlı yaz buludu, Sərəndibə köç edib, ismət çadırı qurdu") bədii şəkildə əks etdirmişdir. Nizami Adəm övladına - insana nəfsinə, tamahına qalib gəlməyi, nəticədə Adəm kimi əzab çəkməməyi məsləhət görür:

*Öz arpa çörəyini qənaətlə ye ki, sən,
Adəm düşən buğdanın toruna düşməyəsən.*

Şair insanları günah işlədikdən sonra tövbə etməyə, bağışlanmaq üçün Allaha sığınmağa çağırır:

*Suçun varsa, üzr istə. Paka çıx Adəm kimi,
Adəm üzr istəməklə, de, təmizlənmədimi?
Üzr istəsən, suçundan birdəfəlik əl çəksən,
Dada yetən Tanrıdan lütfələr görəcəksən.*

Nizami insanları Adəmin etdiyi səhvi etməməyə, Allaha itaət etməyə, İslam dininin qaydalarına əməl etməyə, bir günah iş görərkən Allaha üz tutmağa, ondan rəhmət istəməyə çağırır.

XVI əsr ədəbiyyatımızın uca zirvəsi olan Məhəmməd Füzuli də Kərbəla şəhidlərinə həsr olunmuş "Hədiqətüs-süəda" əsərində Adəm peyğəmbərdən başlayaraq İmam Hüseynə kimi peyğəmbərlik və imamət yolunu izləyərək öz islami əqidələrini və düşüncələrini oxucuya çatdırır.

Füzuli əsərin Adəmlə bağlı olan hissəsini Adəmin yaranması və Allahın ona öz zövcəsilə cənnətdə sakin olmasını əmr etməsilə başlayır. Sonrasında İblisin hiyləsi ilə şəcərəyi-mənhiyyə meyvəsini yemələrini və cənnətdən qovulmalarını qeyd edir. Füzuli insanların qadağan olunan şeylərə həris olduğunu və buna görə bəlaya düşər olduqlarını yazır. Yer üzündə Adəmin Sərəndibə (Seylon adasına) və Həvvanın Hind dənizinin sahilinə düşdüklərini, 200 il bu

günahla göz yaş tökdüklərini, əzab çəkdiklərini qeyd edir. Cəbrayıl Adəmin halını görüb “Ya Rəb, bu qərbi-biçarəyə rəhm et”- deyər Tanrıya müraciət edir. Allah Adəmin tövbəsini qəbul edir. Füzuli əsərində Adəmin tövbəsinin qəbulunun 3 səbəbini göstərir: həya, büka və dua. Nizami Gəncəvinin əsərində olduğu kimi, Füzuli də burada Adəm peyğəmbərin Məhəmməd peyğəmbərdən nur aldığı bildirir. Qeyd edir ki, Adəm Məhəmməd peyğəmbərə təvəssül edərək Allahdan bağışlanmasını istəyir. Nizamidən fərqli olaraq Füzuli əsərinə Adəmin oğulları-Habil və Qabil ilə olan hadisəni də əlavə etmişdir. Qabil İqliməyə görə qardaşı Habili öldürür və Adəm bundan xəbər tutduqda Allahın hökmünə uymayan və atasının hörmətini tutmayan Qabili Allaha həvalə edir. Bu məqamda Füzuli şeirlə paxıllığın fəsadlarını anladır:

*Rəşkdir canə iztirab salan,
Rəşkdir aləmi xərab qılan.
Rəşkdir mövcibi-cəfayi-Yəzid,
Rəşkdir kim, Hüseyini etdi şəhid.*

Sonda isə Füzuli Adəmin cənnətdən kənar olub çəkdiyi əzabla İmam Hüseyin Məkkə və Mədinədən ayrı düşüb qürbət Kərbəlada yaşadığı müsibəti və Adəmin bir oğlunun qətlindən çəkdiyi dərdlə Məhəmməd peyğəmbərin Kərbəlada övladlarının şəhadətini görüb yaşadığı dəhşəti müqayisə edir:

*Möhnəti-Adəm degil manəndi-ənduhi-Hüseyin,
Filməsəl bir şö'lədir bərqi-bələdan ol şərər.
Əşrəfi-xəlqi-cəhanın əksəri-övladını
Qətl edən dünyadəvü üqbadə olmaz bəhrəvər.*

XX əsr ədəbiyyatımızın nümayəndəsi Hüseyin Cavid də yaradıcılığının ilk illərində bu mövzuya toxunmuş, "Hübuti-Adəm" şeirini yazmışdır. Cavid burada ətraflı epik təsvir verməmiş, cənnəti tərənnüm edərək Adəmlə Həvvanın orada yaşadıklarını qeyd etmişdir.

*Yaşarkən öylə nuranur içində,
Hücum etmiş də süfli ehtirasat,
Qabarmış adəmiyyət hissi... Heyhat!*

Cavid bu misralarla Adəmlə Həvvanın qadağan olunmuş ağacın meyvəsini yeyərək cənnətdən qovulmalarına işarə edir. Adəmlə Həvvaya bir cənnət pərisi buradan qovulduqlarını söyləyir. Sonda Cavid Adəmin bu səhvinin bütün bəşəriyyətə zərbə olduğunu, insanların bundan qurtula bilmədiyini söyləyir. Şair nəfsin törətdiyi fəlakəti oxucuya göstərərək insanları nəfsinə hakim olmağa çağırır:

*Cahan durduqca həp nəslin bərabər,
Bu müdhiş zərbədən qurtulmaz, inlər.
...Kimin ülviysə ruhi, söz onundur,
Əsiri-nəfs olan daim zəbundur.*

Nəzər saldıığımız bu əsərlər ilk insan övladı yaranan vaxtdan indiyə qədər öz aktuallığını qoruyub saxlayan məsələni özündə əsk etdirirdi. Bəşəriyyətin ən dəhşətli fəlakətlərinin səbəbi Adəmin səhvindən başlayaraq onun övladlarının da daxilinə ayaq açan nəfsdir. Düşünürəm ki, nəfs və İblis sözləri elə eyni mənəni ifadə edir. Çünki insan səhv iş görərkən İblisi günahlandırır, İblis isə onun nəfsini oyadan varlıqdır. Əgər insan nəfsinə qalib gəlməyi bacarsa, İblisə də qalib gəlmiş deməkdir. Tanrı Adəmi Yer üzündə xəlifəsi olaraq yaratmışdır. Əsl insan özünü dərk etməli, Allahın buyurduğu yol ilə getməlidir. İslam nəzəriyyəsinin əsasını bu fikir təşkil edir. Adəm övladı nəfsinə hakim olmaqla saf mənəviyyəyə malik olur, beləliklə, kamilliyə çatır.

Ədəbiyyat

1. Gəncəvi N. Sirlər Xəzinəsi. Bakı: Lider, 2004, 263 s.
2. Füzuli M. Əsərləri. 6 cildə, VI cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
3. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, I cild. Bakı: Lider, 2005, 263 s.
4. İnternet resursları.

XƏYALƏ KAZIMOVA

Bakı Dövlət Universiteti

ORTA ƏSR TÜRK DÜNYASINDA TƏRİQƏT ƏDƏBİYYATINA ÜMUMİ BAXIŞ

Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolunu da təriqət ədəbiyyatı təşkil edir. Məhz bu dövrdə təriqət ədəbiyyatında iki mühüm dini-fəlsəfi fikir mövcud idi: Sufizm və hürufizm.

Sufi-təsəvvüf ideyalarının təbliğini Türk mədəniyyətinin, ədəbiyyatının ən önəmli təmsil-cilərindən biri olan Yunis Əmrədə görə bilərik. Onun üçün təsəvvüf bənzəri olmayan bir almaza bənzəyir. Onun şeirlərinin təkcə Türk ədəbiyyatında deyil, bir çox dünya ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində də dərin iz qoymasının sirri onun qələmindən çıxan şeirlərin, ilahilərin hamının başa düşə-cəyi tərzdə, sadə bir dildə yazılmasındandır. Təsəvvüf ədəbiyyatının ən görkəmli təmsilcilərindən olan Yunis Əmrənin həyatına aid bütün detallar bilinməsə də, onun Mövlananın söhbətlərinə qatılması və orda bir söz ustası kimi yetişməsi məlumdur. Belə ki, şeirlərində təmsil etdiyi eşq ilahi eşqdır. Haqq aşiqi olan Yunis Əmrə şeirlərində insan ruhunu təmiz tutmaq, ədəbli olmaq, səbrli olmaq kimi vacib məsələləri önə çıxarır, oxuyucusunu doğru yola - Allah yoluna dəvət edir. Allahın eşqi ilə yaşayan şair üçün önəmli olan fani dünya yox, Haqqın-Tanrının olduğu dünyadır. Buna görə də Allaha qovuşmaq onun üçün ən böyük xoşbəxtlik hesab olunurdu. Yeri gəldikcə şeirlərində dünyanın faniliyini vurğulamışdır. Bütün bu fikirləri o belə ifadə etmişdir: “Dünya bir pəncərədir, hər gələn baxar keçər...” Bu aforizm dünyanın faniliyini əks etdirən ən gözəl bədii örnəklərdən biri kimi deyilməkdədir.

Ədəbiyyatımızda təriqətin bir qolu olan hürufizmin tanınmış nümayəndəsi İmadəddin Nəsimidir. O, həyatının birinci mərhələsində elmi biliklərini, dini və dünya görüşünü artırmışdır.

Ancaq 1386-cı ildə Fəzlullah Nəimi ilə tanışlıq onun həyatında yeni bir başlanğıc oldu. Artıq bu dövrdə Nəsimi hürufiliyi dərinlən anlamağa və onun ideyalarını təbliğ etməyə başladı. Ancaq Nəsimi həmin ərəfədə xeyli çətinliklə qarşılaşır. Çünki hürufiliyin təbliği qadağan edilmişdi. Müəllimi Nəiminin ölümündən sonra o Bakını tərk edərək bir çox yerlərdə hürufilik ideyalarını təbliğ etməyə başlayır. Bu dini cərəyanın təbliğini biz onun yaradıcılığından bizə miras qalmış qəzəllərində də görə bilərik.. Onun “Mən mülki-cahan...” qəzəlində kamil insan obrazı əks olunmuşdur. Nəsimi bu qəzəldə Həllac Mənsurun “ənəlhəqq” fikrini davam etdirmişdir.

Mən mülki-cahan, cəhan mənəm, mən!

Mən həqqə məkan, məkan mənəm, mən!

- deyən Nəsimi digər misralarda da demək olar ki, eyni fikirləri “Haqq mənəm” düşün-cəsini aşılayır. O, aləmin bütün sirlərinin insanda olduğunu deyir, insanı digər bütün canlılardan üstün sayır, insanı Haqqın-Tanrının məkanı hesab edir.

Bir gövhəri-əqdəməm əzəldən,

Ey gövhərə kan, kan mənəm, mən!

- hürufilər “gövhər” dedikdə ilahi varlığı, “kan” deyəndə Fəzlullahı, “nişan” deyəndə isə onun əlamətlərini nəzərdə tutur. Ümumilikdə on səkkiz beytdən ibarət olan bu “Mən mülki-cahan...” qəzəli başdan sona qədər İmadəddin Nəsiminin hürufilik ideyaları ilə zəngindir. Şeirin hər beytində Tanrının müqəddəs bir varlıq olduğu göstərilir.

XII-XIII əsrlərdə söz sənətinin qüdrətli nümayəndələrindən olan Fəridəddin Əttar, Əhməd Yasəvi, Caləddin Rumi, sonralar Sədi Şirazi, Hafız Şirazi kim şəxsiyyətlərin yaradıcılığında sufizm ideyalarının təbliğini görə bilərik. Azərbaycan ədəbiyyatında İzzəddin Həsənoğlu, Mahmud Şəbüstəri, Z.Şirvani, sonrakı mərhələlərdə Füzuli, Həbib, Kişvəridə təriqət ideyalarını əks etdirmişlər. Təriqət ideyalarından yazmış söz yazarlarının ümumi cəhəti odur ki, onların qələmə aldıkları əsərlərində təsvir etdikləri eşq Tanrıya olan eşqdır.

Ədəbiyyat

1. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm və təhsil, 2014

SEVDA BABAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI VƏ ANA DİLİ

Açar sözlər: dil, milli ideologiya, mətbuat, tarixi dövrlər, görkəmli şəxslərin əməyi

The ideology of Azerbaijanism and mother tongue

The ideology of Azerbaijanism has an ancient history. One of the reasons that make a country strong is its ideology. National ideology ensure the national-cultural and spiritual protection of a nation. The founder of contemporary azerbaijanism ideology is Heydar Aliyev. Owing to the ideology that he had found, nationality of azerbaijan merged together.

Key words: language, national ideology, press, historical periods, labor of prominent individuals

Azərbaycan tarixən zəngin mədəniyyətə malik bir xalqdır. Azərbaycan Qərblə Şərqlə Şərqi qovuşduğu bir məkan olaraq təbii sərvətlər mənbəyi olmaqla yanaşı həmçinin, böyük şəxsiyyətlər, elm mədəniyyət və incəsənət xadimləri yetirən bir məkan olmuşdur. Ən qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycan xalqının gözəl adət-ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini, etnik psixoloji xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən bir baxışlar sistemi kimi azərbaycançılıq ideologiyası yaranmış və formalaşmışdır. Koroğlu, Babək kimi qəhrəmanlarımız, Nizami, Füzuli, C.Məmmədquluzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun kimi yazıçılarımız, Cavanşir, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Ə.Topçubaşov kimi dövlət xadimlərimiz azərbaycançılıq ideyalarının yaranmasında, formalaşmasında və yayılmasında mühüm rol oynamışlar.

Azərbaycançılıq ideologiyasının tarixi kökləri çox qədimdir. Belə ki, hələ XV-XVI əsrlərdə Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan milli mədəniyyətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır.(4) Onun söyləri sayəsində Azərbaycan dili nəinki fars dilinin güclü təsirindən qurtardı, həm də sonrakı yüzilliklər boyu fars dilini üstələdi. Şah İsmayılın yaratdığı Azərbaycan dövlətçiliyi Azərbaycan türklərinin təkamülünə kömək etdi. Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq dövlət müəssisələrində, hərbi işdə, diplomatik yazışmalarda Azərbaycan dilini rəsmi dil elan etdi. Şah İsmayıl Xətai Qızılbaşların birliyini tərənnüm edən vahid ideologiya yaratdı ki, bu ideologiya əsasında Azərbaycan türklərini böyük bir ərazidə öz ətrafında uğurla birləşdirdi.(4)

XIX əsrdə Rus-İran müharibəsi nəticəsində Azərbaycan xalqı 2 hissəyə parçalandı. 1813-Gülüstan, 1828-Türkmənçay müqavilələri nəticəsində bir millət iki hissəyə ayrıldı. Bu Azərbaycan xalqına, Azərbaycan ideologiyasına vurulan ən böyük zərbələrdən biri oldu.

XIX əsrin son rübündə Şimali Azərbaycanda rusların müstəmləkə siyasətinə qarşı azadlıq hərəkatı başladı. Bu dövrdə Azərbaycanın vətənpərvər maarifçi ziyalılarının fəaliyyətində üç mühüm istiqamət aparıcı yer tuturdu: xalqı maarifləndirmək, milli şüuru oyaatmaq, milli dili inkişaf etdirmək.(3, s. 35)

Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmmədəğa Şahxatinski kimi vətənpərvər ziyalılarımız bu dövrdə Azərbaycan və Azərbaycan milləti ideyasını geniş şəkildə təbliğ etməyə başladılar və ilk dəfə olaraq M.F.Axundzadə "millət" anlayışını irəli sürdü, mətbuatda və ictimai fikirdə "Azərbaycan milləti" ifadəsi işlənməyə başlandı. Hələ 1891-ci ilin noyabr ayında "Kəşkül" qəzetində "Azərbaycanlı" adlı bir məqalə çap olunmuşdur. Məqalədə "Siz nə millətdəsiniz" sualı qoyulmuş və həmin suala "Sizin millətiniz Azərbaycandır" cavabı verilmişdir. Və nəticədə "Azərbaycan milləti" ifadəsi gündəmə gətirilmişdir. Daha sonra Məhəmmədəğa Şahxatinski "Kaspi" qəzetində çıxmış bir məqaləsində Cənubi Qafqazın müsəlman türk əhalisini azərbaycanlı, onun dilini isə Azərbaycan dili adlandırmaqla məsələyə aydınlıq gətirmişdir.

Azərbaycançılıq ideologiyasının təkmilləşdirilməsinə çalışan dahi şəxsiyyətlərdən biri milli dramaturgiyamızın banisi Mirzə Fətəli Axundov idi. M.F.Axundov öz əsərləri, məqalə və məktublarında ana dilimizin o zaman üçün mövcud olan problemlərini qaldırır, əski əlifbadan imtina etmək təklifilə çara müraciət edirdi. O, Azərbaycan xalqının öz əlifbasının olmasını arzulayı, əlifba siyasətinin xalqımızın taleyində önəmli rol oynayacağına inanırdı. M.F.Axundzadə Qərbi Avropanın ən mütərəqqi ideyalarını Vətənimizdə yaymağa çalışmış və dilimizin və milli ədəbiyyatımızın inkişafı yolunda böyük xidmətlər göstərmişdir. H.Zərdabi Rusiya imperiyasında türk dilində ilk qəzet olan "Əkinçi"ni nəşr etmiş və ilk səhnə əsərini tamaşaya qoymuşdu. H.Zərdabi deyirdi: "Avropa mədəniyyətini və maarif sistemini qəbul etməsək, qonşularımızın əsiri olaraq qalacaq və məhv olub gedəcəyik". O, Avropa mədəniyyətinin və təhsil sisteminin ana dilində mənimsənilməsinə irəli sürdü. Əsarət rejiminə qarşı çıxan bu böyük mütəfəkkir XIX əsr Azərbaycan ictimai fikrinə hürriyyət (azadlıq) ideyasını gətirdi. Həsən bəy yazırdı ki, milli tərəqqi etmək istəyən hər bir xalq gərək iki şeyi bərk saxlasın. Bunların biri millətin dirəkləri olan dil, o biri isə dindir. Eləki bunlardan biri əldən getdi, xalqın "belisnmiş" olur.

Azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği ənənəsinin XX əsrin ilk illərində daha geniş vüsət aldığı "MollaNəsrəddin" jurnalının səhifələrindən də oxumaq mümkündür. Böyük Azərbaycanlı Mirzə Cəlil bu gün klassik irsimizə çevrilən hekayə və məqalələrində Azərbaycançılığın nə olduğunu, hansı məqsədlərə xidmət etməli olduğunu açıq şəkildə göstərmişdir. "MollaNəsrəddin"də uzun illər bu ideyaya xidmət edib. Mirzə Cəlilin "Ana dili" əsəri, deyərdik ki, Azərbaycan dilinin uralçılığını əks etdirən, onun yaddillərin təsirindən xilas olmaq əzmində olduğunu göstərən bir əsərdir. C.Məmmədquluzadə ömrü boyu azərbaycanlıların birliyini təbliğ edib. Azərbaycançılıq ideyası daha kamil şəkildə böyük demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadənin 27 noyabr 1917-ci ildə "MollaNəsrəddin" jurnalının 24-cü sayında dərc olunan "Azərbaycan" məqaləsində öz ifadəsini tapıb. Bu məqalə CəlilMəmmədquluzadənin anasına, elinə-obasına, dilinə olan sonsuz sevgisinin ən gözəl nümunəsidir.

XX əsrin əvvəlində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını elmi şəkildə işləyib hazırladı. M.Rəsulzadə azərbaycanlılara milli qurtuluş və tərəqqinin yolunu göstərəcək ideologiya axtarışında idi. Bu axtarışlar son nəticədə onun tərəfindən Azərbaycan türklərinin milli ideologiyasının yaradılmasına gətirib çıxardı. XX əsrin ikinci onilliyində azərbaycançılıq konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasında M.Ə.Rəsulzadə həll edici rol oynayıb. M.Ə.Rəsulzadənin 1914-cü ildə "Dirilik" jurnalında çap etdirdiyi "Milli dirilik" adlı məqalələr silsiləsi azərbaycançılıq ideologiyasının nəzəri əsaslarının işlənilib-hazırlanması yolunda mühüm mərhələ oldu. Onun "Milli dirilik" adlı məqalələr silsiləsi əslində Azərbaycan ictimai fikrində millət haqqında baxışları müasir elmin tələblərinə uyğun olaraq sistemləşdirmək üçün edilən ilk cəhdi.

Azərbaycançılıq ideologiyası XX əsrin ikinci yarısında özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu da zamanımızın görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi olan, tarixi şəxsiyyət və ümumilli lider Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. (2, s. 3) Azərbaycançılıq ideologiyasının təbliğatçısı və onun şüurlarda yer tutması sahəsində böyük işlər görən professor Nizaməddin Şəmsizadənin fikrincə, Azərbaycançılığın çağdaş dövlətçiliyə tətbiqi Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır: "O, Azərbaycan əhalisində dövlətçilik duyğusunu gücləndirdi, dövlətə hörmət hissi formalaşdırmağa nail oldu. Məhz Heydər Əliyevin sayəsində azərbaycançılıq təkcə milli ideologiya yox, həm də çox qüvvətli dövlətçilik təlimi kimi nüfuz qazandı. Onun azərbaycançılıq nəzəriyyəsi sayəsində Azərbaycan dövləti çağdaş dünya inteqrasiyasında beynəlxalq diqqət mərkəzinə keçdi, sivil dövlət nümunəsi kimi həm Qərb, həm də Şərq aləmində qəbul olundu. (1, s. 121).

Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayı azərbaycançılıq ideologiyasının təsdiqi və onun yeni tarixi mərhələsinin başlanğıcı idi. Heydər Əliyev qurultaydakı çıxışında demişdir: «Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra azərbaycançılıq aparıcı ideya kimi, həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar üçün əsas ideya olubdur.

Biz həmişə bu ideya ətrafında birləşməliyik. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda, onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı — Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq

Azərbaycançılıq ideologiyasının yaşadılması istiqamətində dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində yaşayan soydaşlarımız da böyük işlər görür. Cənubi Azərbaycandakı soydaşlarımızın həyat tərzinə nəzər salsaq görərik ki, xalqın arasından çıxan ziyalılar, tədqiqatçılar, eləcə də aşıqlar ana dilimizin yaşadılması, təbliğ olunması istiqamətində böyük işlər görməkdədir. Azərbaycan dilində danışmaqla, tariximizi araşdırmaqla onlar azərbaycançılıq ideologiyasına xidmət edirlər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları Bakı: Borçalı NPM 2004
2. Şəmsizadə N. Azərbaycan xalqının milli ideologiyası Tehran:Bilik yayım , 2007
3. www.wikibooks.org.

PEŞƏYƏ GÖRƏ SOSIAL DİFERENSİALLAŞMANIN DİLİMİZDƏ MÜXTƏLİF SƏVIYYƏLƏR ÜZRƏ TƏZAHÜRÜ

Azərbaycan xalqının zəngin tarixi ənənələrə malik olması onun mədəniyyətinin zənginləşməsi üçün mühüm əsas olmuşdur. Peşələrin sayca çoxluğu dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə yol açaraq, müxtəlif dil səviyyələrində fərqli dil xüsusiyyətləri ilə təzahür etmişdir.

Dilin sosial peşə diferensiallaşması həm maddi mədəniyyətlə bağlı peşələri, həm də qeyri-maddi mədəniyyətlə bağlı peşələri əhatə edir. Bu cəhətdən qeyd olunan istiqamətdə diferensiallaşmanı peşələr üzrə iki qrupa ayıra bilərik:

1. Dilin sosial-peşə diferensiallaşmasının maddi mədəniyyət peşələrində təzahürü. Maddi mədəniyyətə aid olan peşələr hər bir xalqın milli dünyagörüşü ilə bağlıdır və tarixi baxımdan daha qədim olur. Bu cəhətdən Azərbaycan xalqının da maddi mədəniyyətinə aid kifayət qədər peşələr mövcuddur və bəzi peşələr tarixi prosesin nəticəsi olaraq unudulmuş, bir çoxu isə yaşayaraq inkişaf etmişdir. Bu peşələr, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir: dəmirçilik, misgərlik, dulusçuluq, zərgərlik, daşısləmə, ağacısləmə, toxuculuq və s. Qeyd olunan peşələr üzrə aşağıdakı nümunələri göstərə bilərik. **Dəmirçiliyə aid:** *dəmir, badaq, qarmaq, qaşov, qın, qolçaq, xəncər, dəhrə, kəsərti, tiyə, qayçı, qurşaq, mürgənə, navalça, tənəkə, maşa, kəlbətin, kürə, iskanə, təkqulaq* və s.; **misgərliyə aid:** *çarx, dəzgah, zindan, mis, paxır* və s.; **dulusçuluğa aid:** *səhəng, bardaq, qurqur, sürəhi, fincan, piyalə, plovsüzən* və s.; **zərgərliyə aid:** *zərgər, şəbəkəçi, minasazlıq, zümrud, tunc, dingə, ciqqa, tac, pilək, pərək, medalyon* və s.; **daşısləməyə aid:** *daşyonan, daşdələn, daşçı, daşçılıq, həkkaklıq, bənna, oymaçı, qələmkar, büstçü, mərmər, ağlay* və s.; **ağacısləməyə aid:** *qundaqsaz, baltaçı, taxtaçəkən, çəlləkçi, bıçqıçı, aynasaz, sandıqsazlıq, beşiklik, rizakar* və s.; **toxuculuğa aid:** ipəkçilik, kələyağıcı, mahudçu, mançılıqlıçı, çit, bəzzaz, parçaçı və s. Göründüyü kimi, peşə-sənət leksikası kifayət qədər zəngindir. Bu sözlərin linqvistik təhlili göstərir ki, mənşə cəhətdən sözlərin bir qismi milli mənşəlidir, quruluşca daha çox düzəltmə və mürəkkəbdir. Peşə-sənət leksikasını fikrimizcə, tarixi yaranma baxımından da ayırmaq lazımdır. Yuxarıda qeyd olunan peşələr xalqın milli tarixi keçmişindən gələn peşələrdir. Müasir dövrümüzə də yeni peşələr yaranmaqda davam edir. Belə peşələrə müasir texnologiya cihazlarının hazırlanması və düzəldilməsi ilə məşğul olan peşələri xüsusi qeyd etmək olar. Məsələn: telefon ustaları, proqramçılar, kompüter mühəndisləri və s. Bu peşələrə aid kifayət qədər sözlər vardır. Lakin bu peşələrə aid leksikanın tarixi qədim olan peşə leksikalarından fərqi odur ki, bunlara məxsus sözlərin əksəriyyəti alınma mənşəlidir.

Maddi mədəniyyətə aid peşələrin leksikasının əsas xüsusiyyətlərindən biri də sözlərin unudulması ilə bağlıdır. Demək olar ki, bir çox peşələrin sözləri ya az işlənir, ya da heç işlədilmir. Bunun da səbəbi cəmiyyətin həmin peşəyə tələbatının azlığı ilə bağlıdır.

2. Dilin sosial peşə diferensiallaşmasının qeyri-maddi mədəniyyət peşələrində təzahürü. Maddi mədəniyyət peşələrindən fərqli olaraq qeyri-maddi mədəniyyət peşələrinin tarixi nisbətən müasirdir. Bu peşələr həm də öz leksikasını təzələməyə meyillidir. Qeyri-maddi mədəniyyətlə bağlı peşələrin sayı hər zaman artır, çünki elm və texnika ilə bağlıdır. Elmin və texnologiyanın sürətli inkişafı yeni peşələrin yaranmasına gətirir.

Qeyri-maddi mədəniyyət peşələrinə aşağıdakıları aid edə bilərik: müəllimlik, həkimlik, musiqiçilik, menecerlik, siyasətçi, psixoloqluq, turizmçilik, mühəndislik (sahələri çoxdur) və s. Bu peşələrin leksikasına aid bir neçə nümunəyə nəzər yetirək: **Müəllimliyə aid:** *dərs, tədris, sinif, şagird, bilik, kompetesiya, kurikkulum, toksonomik, innovasiya, məzmun xətti, kollokvium* və s.; **Həkimliyə aid:** *nüsxə, xroniki, pasient, dərman, kardiografıya* və s.; **Musiqiyə aid:** *not, səs, ton, muğam, estrada* və s.; Göründüyü kimi, bu peşələrin hər biri innovasiyaya açıqdır və daim yeni sözləri tərkibinə daxil edir. Qeyri-

maddi mədəniyyətlə bağlı olan peşələrdə terminlərə çox üstünlük verilir və elmi, publisistik, elmi-publisistik üslublardan bu peşələrin insanları çox istifadə edirlər.

Sosial peşə diferensiaslaşması həm dilin sintaktik səviyyəsində, həm də mətn səviyyəsində təzahür edir. Müxtəlif peşələrə aid insanların- xüsusən qeyri-maddi mədəniyyətli peşələrə aid insanların nitqinə nəzər saldıqda bunu daha aydın şəkildə müşahidə etmək olur. Apardığımız müxtəlif sosiolinqvisitik sorğular da bunu sübut edir. Peşələrin sayı kifayət qədər çox olduğundan onlara aid nümunələri vermək işimizi çətinləşdirir. Lakin həmin sorğuların nəticəsi kimi aşağıdakı ümumiləşdirilmiş nəticələri göstərə bilərik:

1. Müxtəlif peşələrə aid insanların nitqində öz peşəsinə uyğun sözlərdən çox istifadə edir.

2. Qeyri-maddi mədəniyyət peşələrinə aid insanlar ədəbi dilə xüsusi önəm verirlər. Maddi-mədəniyyətə peşələrinə aid insanların nitqində isə dialektizmlər də iştirak edə bilər.

3. Peşə terminologiyası və elmi, publisistik üslub qeyri-maddi mədəniyyət peşələrinə aid insanların nitqində fəal rol oynayır.

Beləliklə, dilin sosial peşə diferensiaslaşması dilin bütün səviyyələrində öz izlərini qoysa da, leksik və sintaktik səviyyədə daha aydın şəkildə təzahür edir. Peşələrin sayca çoxluğu, rəngarəngliyi həm də dildə üslubi imkanların potensialını ortaya çıxartmağa kömək edir. Mövzunun əhatə dairəsinin genişliyi daha dərin tədqiqatlar tələb edir. Fikrimizcə, hər peşənin linqvisitik xüsusiyyətləri vardır və onları aşkara çıxartmaq üçün peşələrin sosial, milli, beynəlmiləl xarakterik xüsusiyyətlərini araşdırmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Əsgərov H. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı: Nurlan, 2006, 448 s.

KÖNÜL SADIQOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL-QƏRB BÖLGƏSİ ŞİVƏLƏRİNDƏ “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” LEKSİKASI

Açar sözlər: Şimal-qərb şivələri, arxaik sözlər, dialekt sözləri, lüğət tərkibi, dialekt leksikası.

Key words: North-west dialects, archaic words, dialect words, lexicon, dialect lexica.

Ключевые слова: Северо-западные говоры, архаичные слова, диалектные слова, словарный состав, диалектная лексика.

Azərbaycan dilinin dialekt leksikası uzun tarixi inkişaf prosesi keçmişdir ki, istər həmin prosesin, istərsə də dialekt leksikasının mühafizəkarlığı şivələrin lüğət tərkibinin zənginliyinə dəlalət edən faktorlardandır. Dialekt leksikasında qədim dövrün abidələrinin lüğət tərkibinə məxsus sözlər vardır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin leksikasını təşkil edən, ədəbi dil üçün hazırda arxaikləşmiş hesab olunan çoxlu sayda sözlər digər dialektlərin, o cümlədən şimal-qərb bölgəsi şivələrinin lüğət tərkibi üçün səciyyəvidir, hazırda öz işləkliyini itirməmişdir:

Göygi “Kitabi-Dədə Qorqud” leksikasının səciyyəvi sözlərindən biridir. Abidənin dilində söz “kürəkən” mənasında işlənmişdir: *Gördi düğündə göyü ox atar; Məgər göyginin yüziginə nişan atarlardı* * (KDQ, 63). Həmin məna Zaqatala şivəsində *göyüm* fonetik şəkildə müşahidə edilir.

Xatın (Ş.), *xatınşı* (Q.) “arvad, qadın” mənasındadır. *Xatın* sözü “Kitabi Dədə Qorqud”un dilində “xanım, arvad, qadın” mənalarında işlənmişdir: *Çağırıb xatunına soylar, görəlim, xanım nə soylar* (KDQ, 34); *Qısırga yengə deərlər bir xatun vardı, anıa ayıtdılar* (KDQ, 64). Qədim türk abidələrində “xanım, qadın, hökmdarın arvadı” mənaları *xatun*, *qatun* fonetik şəkilləri ilə ifadə olunmuşdur (5, s. 412, 442).

“Dəstan”dakı *uyxu* sözünün müasir ədəbi dilimizdə *yuxu* şəkildə işləndiyi məlumdur. Türk mənşəli *duş* // *düş* və ərəb mənşəli *vaqiə* sözləri isə yalnız şivələrimizdə mühafizə olunmuşdur (4, s. 99). *Düş* Zaqatala şivəsində “yuxu, rəya” mənasını bildirir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində eyni mənada işlənmişdir: *Bilürmisin, qarındaşım Qaragünə düşümdə nə göründü?* (KDQ, 44); *Bu düşi Yegnək yoldaşlarına hekayət eylədi* (KDQ, 96).

Yelək Qax, Şəki, Zaqatala şivələrində “lələk” mənasında qeydə alınmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində eyni mənada işlənmişdir: *Üç yeləkli qayın oqlar atıldı, dəmrəni düşdi* (KDQ, 50); *Ağ yeləklü ötkün oxlar atısaydıq* (KDQ, 108).

Hampa “başçı, məsləhət verən, yol göstərən” mənasında Şəkil şivəsində işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “yoldaş, silahdaş” mənasındadır: *Oğul, sən qız diləməzsən, kəndünə bir hampa istərmişsən* (KDQ, 55). *Hampa* Qərb ləhcəsində “varlı, dövlətli” mənasında müşahidə edilir (4, s.71).

Saz Şəki, Oğuz şivələrində 1) “qamış”; 2) “qamışlıq” mənalarında işlədilir. “Dəstan”ın dilində işlənən bu söz “qamışlıq” mənasını bildirmişdir: *Beyrəgin qorqusundan qaçdı, özünü Tana sazına saldı; Qoa-qoa saza düşürdi; Sazı oda urdılar; Yalançıq görüdi kim, yanar, sazdan çıxdı* (KDQ, 66).

Ün “səs” mənasında Oğuz şivəsində qeydə alınmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində eyni mənada: *Ünüm anıla, sözüm dinlə!* (KDQ, 45); *Avazım gödəlmədin, ünüm boğulmadın bir atdır, əlümə girdi, ilətim, saqlıyayım*, -dedi (KDQ, 60).

İrağ – Əsl türk mənşəli bu sözün bəzi şivələrdə öz mənasını qoruyub saxlaması nəzər-diqqəti cəlb edir. Şəki şivəsində, habelə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində “uzaq”

* Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: “Yazıçı”, 1988, 265 səh.

mənasındadır: Allah irəğ eləsin.; İrağ olsun! (Şəki); *İrağınından-yaqınınından bəri gəlgi!* (KDQ, 43); “*Gög irəq, yer qatı*” - *dedi* [KDQ, 106].

“*Qarındaşım Qıyanı öldürmişsən. Ağca yüzli yengəmi tul eləmişsən*” (KDQ, 103). *Yengə* “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində olduğu kimi Qax, Zaqatala şivəsində “qardaşarvadı” (1, s.548); bəzən isə əmi və dayının arvadı mənasında işlənir (2, s.246). Türk dillərinə məxsus olan bu sözün Şəki şivəsində toy zamanı gəlini bəyin evinə qədər apararaq qadın mənasında işlədilməsi müşahidə olunur. E.İ.Əzizov “Kitabi-Dədə Qorqud”da “qardaşarvadı” mənasını ifadə edən bu sözün yeni məna qazanmasına maraqlı açıqlama verir: “Dilin inkişafının ilk çağlarından “böyük qardaşın arvadı” mənasında olan *yengə* sözü sonralar mənasını genişləndirərək toy günü gəlini oğlan evinə apararaq qadın mənasında da işlənmişdir. Toy zamanı həmin vəzifəni əsasən böyük gəlin, böyük qardaşın, əminin və ya dayının arvadı icra etdiyinə görə *yengə* sözü yeni məna qazanmışdır” (2, s.246-247).

Ağıl “yayda mal-qara saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış üstü açıq yer” (Bal.) və “tövlə” (Ş.) mənalarını ifadə edir: –*Ramazan inəxləri ağıla salıb darvazanı bərkitdi* (Bal.); “Kitabi Dədə Qorqud”un dilində *ağıl* “qoyun salınan yer” mənasında işlənmişdir: *Ağılını qapusını bərkitdi* (KDQ, 43).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində *yazı yaban* sözü ilə yanaşı işlənmişdir: *Yazıda-yabanda keyiki qoar, sənini ögünə gətürər* (KDQ, 37). *Yazı* sözü Oğuz şivəsində abidənin dilində olduğu kimi “çöl, səhra, düzənlik” mənasındadır.

Kəndi Şəki şivəsində “öz” mənasında qeydə alınmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “öz” mənası *kəndü* fonetik şəklində işlənmişdir: *Salur Qazan nə atın ögdi, nə kəndin ögdi* (KDQ, 104); *Mən munıa bitəkəllüf yapışmayım* – *deyüb kəndü qılıcın çıxardı, tutdı* (KDQ, 102).

Laf vurmaq ifadəsi Şəki şivəsində “mənasız danışmaq” deməkdir. Birləşmə “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində də “boş-boş danışmaq” mənasını ifadə etmişdir: *Bunda laf urub nedirsən?* (KDQ, 94).

Alp ərən ərdən adın yaşurmaq eyb olur, Adını nədir, yigit, degil manıa? – *dedi* (KDQ, 102). “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində “gizlətmək” mənasında işlənən bu söz Şəki şivəsində *yeşirmə* fonetik şəklində qeydə alınmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində işlənmiş bu kimi xeyli türk mənşəli sözlər müasir ədəbi dil üçün arxaik hesab olunsada, dialekt leksikasında öz aktivliyini qoruyub saxlamışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 səh.
2. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, 354 səh.
3. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 səh.
4. Tanrıverdi Ə. Kitabi-Dədə Qorqud və qərb ləhcəsi. Bakı: 2002, 171 səh.
5. Малов С.Е.Памятники древнетюркской письменности. Издательство Академии наук СССР, Москва. Ленинград, 1951, стр.

Резюме

В статье были рассмотрены слова используемые в Китабе-Деде Горгуд, но архаичные для литературного языка и сохранившие свою активность в говорах северо-западных регионов. Типичные для диалектов значения, выраженные словами, были объяснены на основе примеров дастана.

Summary

Words used in Kitabi-Dada Qorqud but considered as archaic for contemporary literary language and kept its own activity in north-west district are looked through in the thesis. Words Expressed its own meanings which are typical for dialects are explained according to examples in the epos.

ZÖHRƏ İMAMVERDİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

“UÇURUM” ƏSƏRİNDƏ ŞƏRQƏ VƏ QƏRBƏ BAXIŞ

H.Cavid “Uçurum”un ilk variantını Türkiyədə oxuduğu illərdə yazmağa başlamış, lakin 1917-ci ildə mövzu üzərində əsaslı surətdə işləyib, əsəri tamamlamışdır. Dramaturqun hələ Naxçıvanda mollaxanada ərəb-fars dillərini öyrənərək, Şərq tarixi və ədəbiyyatının ilkin nümunələri ilə tanış olması, Təbriz və Urmiya şəhərində yaşaması, Təbrizdəki “Talibiyyə” məktəbində, İstanbul universitetində təhsili və Türkiyənin tanınmış alimlərindən dərs alması onun Şərqi dərindən dərk etməsinə, Şərq təfəkkürünün incəliklərini mənimsəməsinə səbəb olur. Ədib İstanbulda oxuduğu zaman birbaşa şahidi olduğu zadəgan həyatını, onların əxlaqını, məişətini və özünün zadəganlar mühitinə olan münasibətini göstərərək Şərqlə Qərb arasında paralellər aparır. Əsər ilk dəfə 1926-cı ildə çap olunduğu vaxt ədəbiyyatşünas Mustafa Quliyev “Cavidin “Uçurum”u” məqaləsində əsərin geniş təhlilini vermişdir. Məqələdə “Hüseyn Cavidin bu dramı o zamankı Türkiyənin ancaq mənfi cəhətlərini əks etdirmişdir... Bəs qəzetlər nəşr edən, firqələr təşkil edən, həyatı yenidən qurmağa çalışan gənclər nəyədir? Əcəba müəllif bunları heç görməmişmi? Ailə səadəti məsələlərinin həlli ilə məşğul olaraq müəllif özü də bu ailə intriqaları içərisinə düşmüş...” (2, s.113) fikri ilə heç cür razılaşa bilmərik. Ədəbiyyatın əsas vəzifəsi xalqın açıq gözlə gördüyü və görmədiyi məqamları bütün çıpaqlığı ilə göstərməkdir və yaxud Abdulla Abasovun dediyi kimi “Ağacdan düşən hər bir yarpağa ictimai mənə verməkdir”. Boş təriflər arxasınca qaçan ədiblər xalqın qəlb yaralarını duyan və ona şəfa yolunu göstərən təbib ola bilməz. Qorxunc uçurumlar önündə əylənən, Paris modası, firəng ədasına aldanan gənclər qəhrəman Oğuzların, böyük Ərtəğrulların övladlarıdır. “Avropada işıq da var, zülmət də; orda səfalət də var, fəzilət də” fikrini deyən Cavid seçimi oxucusunun öhdəsinə buraxır. Qaranlıq yollarla gedən gənclərin sonu gec və ya tez uçurumdur. Bu baxımdan tənqidçi Məmməd Cəfərin “Avropa burjua mədəniyyətinin Türkiyə həyatına girməsinin əhəmiyyətindən danışmaq, bu fikri təbliğ etmək də mütərəqqi bir iş sayıla bilməzdi.” (2, s. 314) fikri ilə tamamilə razıyıq.

“Uçurum” romantik üslubda yazılmış ailə faciəsidir. Avropa aristokrat məişətini və əxlaqını təlqin etmək istedadlı bir gənc olan Cəlalın ailəsini geriyə dönülməyən uçurumlara sürükləyir. Cəlal rəssamlıq sənətinin sirlərini daha dərindən öyrənmək, müşahidələrini zənginləşdirmək üçün “köy mühitində” yaşayıb, tərbiyələnməmiş gözəl həyat yoldaşı Göyərçini evdə qoyub səyahətə çıxır. El adət- ənənələrinə və əxlaqına möhkəm bağlı olan Uluğ bəyin dilindən bu sözləri eşidirik:

*O gün ki, İstanbulda gənclik fransızlaşdı,
Getdikcə türk evladı uçuruma yaqlaşdı.
Yurdumuzu sardıqca düşkün Paris modası,
Hər kəscə örnək oldu sərsəm firəng ədası.
Sərxoşluq, iffətsizlik sardı bütün gəncləri,
Zəhərləndi getdikcə məmləkətin hər yeri. (4, s. 339)*

Elmi-texniki cəhətdən inkişaf etmiş Avropadan fəzilət, himmət, ciddiyət, vüqar yerinə çürük, meşşan təbiətli əxlaq qaydaları götürən gəncliyi xoşbəxt gələcək gözləyə bilməz ideyası müəllif tendensiyasını şərtləndirən əsas məsələlərdəndir.

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, Şərq ənənəviliiyin, Qərb isə müasirliyin simvoludur. Məhz bu baxımdan Şərqdə və Qərbdə elmin, mədəniyyətin, təhsilin xüsusiyyətləri məkandan daha çox zaman göstəriciləri ilə səciyyələnir. Şərq və Qərbi fərqləndirən əsas amil münasibətlərin şəxsi və ictimai miqyasda qurulmasıdır. Daha dəqiq desək, Şərq düşüncəsində əsas məqsəd insanın kamilləşməsi, Qərb düşüncəsində isə cəmiyyətin təkmilləşməsidir.

“İran şahzadələrindən tutmuş moskvalı qrafa qədər bir çoxlarını əlində oynatmış olan” hiyləgər, əxlaqsız Anjeli öz ölkəsinə gətirən Cəlal artıq əvvəllər hər kəsin sənətinə hörmət

bəslədiyi, istedadlı rəssam deyil, əyyaş bir cavandır. Əsl Şərq qadınının bütün müsbət cəhətlərini özündə ehtiva edən əxlaqlı, ismətli həyat yoldaşı Göyərçinə olmazın böhtanlar atmaqdan çəkinməyən Cəlalın gözüne heç nə görünür. Qadınlıq qüruru, analıq heysiyyəti tapdalansa da, körpəsi üçün ayaqda durmağa çalışan və son cəsarətini toplayaraq “Cəlal mərhəmət! Bu tifi ilə mərhəmət!” deyən cəfakəş ananın yalvarışları nəticə vermir. Pozuq Qərb əxlaqının nəticəsi olaraq hələ ilk səhnələrdən gözlərimiz qarşısında istedadlı bir rəssam kimi canlanan Cəlal övlad qatili ataya çevrilir. “Uçurum”la Cavid təsirli, sarsıdıcı, çoxlarına ibrət dərsi olan bir ailə faciəsinin simasında bütün Şərqi düşündürən problemləri əsl sənətkar dəqiqliyi ilə qələmə almışdır. Tədqiqatçılar Cavid yaradıcılığının birinci mərhələsinin “Uçurum”la bitməsinə deməkdə haqlıdırlar. Sonu uçurumlu mövzular Cavid yaradıcılığının ilk günündən ömrünün sonunadək düşündürmüşdür. Sonrakı illərdə yazılan “Peyğəmbər” əsərində “Uçurumlar, alev saçan, Ruh qəsvətə yıldırان havalar...” fikirləri məsələnin kökünü lap qədimlərdə axtarmağa sövq edir. Əsərdə Baş rəisin dilindən deyilən “Kəssə hər kim tökülən qan izini, Qurtaran dahi odur yer üzünü” fikri sanki uçuruma yuvarlanan insanlara “Sülhə gəlin, ey insanlar, yoxsa dünya məhv olar” mesajını çatdırır.

Uçurumlu mövzular Cavid demək olar ki, bütün yaradıcılığı boyu narahat edib düşündürmüşdür. “Şeyda” əsərində Məsudun dili ilə dramaturq bu sözləri verir: “Əvət , bu gedişlə ki, biz gediyoruz , daima önümüz uçurumdur. Həm də öylə fəlakətli uçurum ki, əsla qurtuluş yox”. Fikrimizcə, Cavid üçün ən qorxulu uçurum yadelli əsarəti, yalançı dinlərə inanmaq, fanatizm, milli mentalitetin qorunmaması, Avropadan müsbət dəyərlər yerinə pozuq, milli mənsubiyyətimizə yaraşmayan əxlaq normalarını mənimsəmək idi.

Ümumiyyətlə, Cavid yaradıcılığında danışarkən Yaşar Qarayev “Hüseyn Cavid öz əsərlərində “zəhniyyətçiliyə”, idealizmə, mistik və sxolastik fəlsəfələrə qarşı üsyan edir, onlara Sənanın, İblisin məsxərələri, kinayələri ilə gülürdü. Onun əsərlərində əsas tragik konfliktlər çox vaxt “bəşəriyyətçilik” və “ümumi məhəbbət” ideaları, humanizm və maarifçilik ideaları cəbhəsində həll edilirdi” (3, s. 14) fikrini söyləyir.

Cavid “Sənət sənət üçündür” prinsipi ilə gedən dramaturq olmamışdır. “Sənət həyat üçündür” devizini əldə rəhbər tutaraq yazdığı əsərlərdən biri də “Uçurum”dur. Ailə də cəmiyyətin kiçik bir modeli olduğunu nəzərə alsaq, bu əsərdə bütün cəmiyyətin problemləri Şərqlə Qərbin qarşılaşması əsasında verilmişdir.

Təbii ki, XX əsrdə Qərbə münasibət XIX əsrdə Qərbə münasibətdən daha mütərəqqi idi. İki fərqli həyat və dünyagörüşü tərzini Şərqlə Qərbi qarşılaşdıran qüdrətli dramaturq son nəticədə üstünlüyü yenə də insanlığa verir. Uluğ bəyin dilindən deyilən “Əvət, bilməli ki, Firəng elləri; Həm bəslər, həm soldurur əməlləri ” nəsihəti sanki həyat təcrübəsi o qədər də olmayan gənclərə müdrik qocanın xəbərdarlığı idi. Getdikləri yolda daim diqqətli olmağı tövsiyə edən Uluğ bəy olacaqları qabaqcadan elə bil görürdü. Qorxunc uçurumlar önündə əylənən Cəlal bu nəsihətlərdən nəticə çıxarmır və nəticədə faciəsinə öz əlləri ilə hazırlayır. Əsərin sonunda tamaşaçıları belə bir sual maraqlandırır, görəsən Cəlal uçurum yerinə, həyatı seçib xoşbəxt ola bilərdimi?

Hər kəsin ikinci şansa həyatda həmişə ehtiyacı vardır. Adəm övladı daim səhv edib, esas olan səhvlərindən doğru nəticələr çıxarmaqdır. Hörmətli müəllimimiz, ədəbiyyatşünas dos. Mətanət Abdullayevanın “Özünə qəsd Allahın ömür adlı əmanətinə xəyanətdir ki, onun da nəticəsi ağır olur. Belə ki, bütün dini və ruhani təlimlər insan həyatına, o cümlədən də, öz həyatına qəsd etmənin ən böyük günah olduğu təsbit edilir. Həyat nə qədər çətin və əziyyətli olsa da, insan onu sona qədər yaşamalıdır. Özünə qəsd əmanət olan canı Allaha “qaytarmaq” niyyətidir, ondan imtinaadır. Dünya həyatının çətinliklərinə dözmək, insanlarda Allahın ədalətinə inamı möhkəmləndirmək üçün səmavi kitablarda belə deyilir “...Axıra qədər dözən xilas olacaq” (Bibliya Mf.10:22)”(1, s. 366) fikrinə şərikin olmamaq mümkün deyil. Söylənən fikirlər müasir dövrümüzdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Müqəddəs kitablarda can almaq ən böyük cinayət kimi göstərilir. Can almaq missiyası yalnız yoxluqdan var edən, gözəgörünməz, uca Tanrıya məxsusdur. Ehtiraslarının əsiri

olan Sənan eşqin din üzərində qələbəsi üçün, Cəlalsə peşmançılıq duyğusunun təsiri altında uçurumdan özlərini atırlar. Bu səhv isə bağışlanmazdır.

Şeytan ruhlu bir mələyin işvə-nazına aldanaraq, mələklər qədər saf qadınını xəyanətdə ittiham edir. Lakin özünün qadınlıq qürurunu daima hər şeydən üstün tutan Gövərçin:

Əvət, o alçaldısa bən alçalmam,

Məhv olurum, sapqınlıqdan zəvq almam. (4, s. 318) –

deyərkən, öz həyat yoldaşlarını təhqir edən, tanyalarda, nataşalarda, anjellərdə yalançı xoşbəxtlik tapan rəzil kişilərə tutarlı, layiqli cavab vermiş olur. Ölümü namussuzluqdan üstün tutur, kimsədən pərəstiş gözləmədiyini söyləməklə insanların gözündə daha da yüksəlir.

Qadınların “nəfəs alan əşya” yerinə qoyulduğu, “bədbəxt tükəzbanlar” mühitində onlara hörmət qoyulmurdu. Özdəmirlər, turxan bəylər, cəlallar nəinki özlərini, hətta gözəl həyat yoldaşlarını bədbəxt edirdilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva M. “Şeyx Sənan” fenomeninin dərki // Akademik V. Məmmədaliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları . Bakı, 27-28 iyun 2013-cü il, 364-366. s.

2. Cəfər M. Hüseyn Cavid. Bakı, 1960, 262 s.

3. Hüseyn Cavid. Əsərləri. I cild. Bakı: Lider, 2005. 256 s.

4. Hüseyn Cavid. Əsərləri. II cild. Bakı: Lider, 2005. 352 s.

5. Hüseyn Cavid. Əsərləri. III cild. Bakı: Lider, 2005, 304 s.

6. Qasımlı G. “Hüseyn Cavid yaradıcılığında uçurum mövzusu” // “Hüseyn Cavid əsərlərinin gənc nəslin tərbiyəsində rolu” (Hüseyn Cavid-133) Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 23 oktyabr, 2015, 117-121 s.

**AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ QRAMMATİK KATEQORİYALAR
PROBLEMİ (1991-2016-cı illər)**

Müasir dövr Azərbaycan dilçiliyinin təsadüf etdiyi zaman kəsiyində dilin morfoloji strukturunun araşdırılması ilə əlaqədar bir sıra tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Həmin əsərlərin ümumilikdə nəzərdən keçirilməsi belə deməyə əsas verir ki, hələ də Azərbaycan dilçiləri arasında bəzi morfoloji məsələlərin şərhilə bağlı fikir ayrılıqları mövcuddur. Bu məsələlərdən biri qrammatik kateqoriyalar problemdir. Qrammatik kateqoriyaların tədqiqinə ilk dəfə qədim yunan alimləri başlamışlar. Antik dövrdən bu günə kimi istər ümumi, istərsə də xüsusi dilçilikdə bu problemin araşdırılmasına çoxsaylı tədqiqat əsərləri həsr olunmuşdur. Müasir dövr Azərbaycan dilçiliyinin nümayəndələrindən Y.Seyidov, B.Xəlilov, Ə.Rəcəbli, Q.Kazımov və başqalarının əsərlərində qrammatik kateqoriyalar probleminə toxunulmuşdur.

Qrammatik kateqoriyanın elm kateqoriyalarından olmasını göstərən Y.Seyidov ona belə tərif verir: Qrammatik kateqoriya qrammatik mənaların qrammatik formalar vasitəsilə ifadəsidir (4, s. 154). Y.Seyidov qrammatik kateqoriyalar üçün qarşı-qarşıya duran tərəflərin olmasını qeyd edir. Təbii ki, bir üzvlü qrammatik kateqoriyanın olması qeyri-mümkündür. Bir qrammatik formanın mövcudluğu paradıqm yarada bilmir. Biz burada qrammatik forma deyəndə ancaq səslilə (danışiq səsləri ilə öz ifadəsini tapan) formanı nəzərdə tuturuq. Qrammatik forma həm də səssiz (danışiq səsləri ilə ifadəsi olmayan), Fortunatovun təbircə desək, mənfi ola bilər. Danışiq səsləri ilə ifadə olunmayan qrammatik forma özünü sıfır morfem kimi göstərir.

B.Xəlilovun fikrincə, qrammatik kateqoriya yekcins qrammatik mənaların məcmuyudur. Alim "Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası" (I hissə, Bakı, 2000) adlı əsərində qrammatik anlayışlardan biri kimi qrammatik kateqoriyaya nitq hissələri kimi yanaşır: "Hər bir qrammatik kateqoriya bir sıra qrammatik mənaları özündə əks etdirir. Məsələn, qrammatik fel kateqoriyasına zaman, şəxs, tərz, növ və s. kimi qrammatik mənalar aiddir. Qrammatik isim kateqoriyasına hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, şəxs qrammatik mənaları daxildir" (1, s. 15). Göründüyü kimi, B.Xəlilov burada nitq hissələrini qrammatik kateqoriya hesab edir. Nitq hissələrinin dillərin hamısına aid olması mənasında ümumi qrammatik kateqoriya hesab olunması L.V.Şerba tərəfindən qoyulmuşdur (4, s. 156).

Ə.Rəcəbli "Göytürk dilinin morfolojiyası" (Bakı, 2002) adlı əsərində qrammatik kateqoriyaların müəyyən qrammatik mənənin paradıqmatik planda xüsusi sözdəyişdirici şəkilçilərlə sistem şəklində ifadə olunması fikri ilə razılaşmayaraq özü daha təkmi tərif irəli sürür: Qrammatik mənənin paradıqmatik planda xüsusi qrammatik vasitələrlə sistem şəklində ifadəsinə qrammatik kateqoriya deyilir (3, s. 13). Tərifdən göründüyü kimi, Ə.Rəcəbli qrammatik kateqoriyanın olması üçün iki vacib şərt irəli sürür: 1. Qrammatik mənənin paradıqmatik planda qrammatik vasitələrlə ifadəsi; 2. Həmin qrammatik vasitələrin sistem təşkil etməsi. Reformatski sistemə eynicinsli ünsürlərin vəhdəti kimi baxır. Demək, qrammatik kateqoriyanın olması üçün qrammatik mənənin ifadəsi ən azı iki eynicinsli qrammatik forma ilə əks olunmalıdır. Alim yuxarıda adı çəkilən kitabında qrammatik kateqoriyaya həmçinin belə bir tərif verir: Dilçilikdə həmciins qrammatik hadisələrin məcmusuna qrammatik kateqoriya deyilir (3, s. 64).

Q.Kazımov qrammatik kateqoriyaları belə müəyyənləşdirir: Məzmun və forma (ifadə) planında bir-birinə qarşı duran qrammatik mənələrin birliyi qrammatik kateqoriyaları yaradır (2, s. 17). Alimin "Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya" (Bakı, 2010) kitabında yazılır ki, qrammatik kateqoriyalar bir-birindən mənasına və ifadə tərzinə görə deyil, həm də oppozisiya təşkil edən tərəflərin sayına görə fərqlənir. Məsələn, Azərbaycan dilində hal kateqoriyası altı üzvlü, inkarlıq kateqoriyası isə iki üzvlüdür. İki

fərqli dildə eyni qrammatik kateqoriya özünü göstərsə (məsələn, kəmiyyət kateqoriyası), bu, o demək deyildir, onlar arasında təkcə forma və məzmun fərqləri olur, müxalifət təşkil edən tərəflərin sayında isə eynilik olur. Bəzən müxalifət təşkil edən tərəflərin sayında da fərq özünü göstərir. Məsələn, sanskrit dilində kəmiyyət kateqoriyası üç üzvlü (tək, cüt, cəm), müasir Azərbaycan dilində isə bu kateqoriya iki üzvlüdür (tək, cəm).

Qrammatik kateqoriyaların ifadə vasitələri ilə bağlı Azərbaycan dilçiləri arasında fikir fərqləri mövcuddur. Bu baxımdan dilçiləri iki qrupa bölmək olar:

1. Qrammatik kateqoriyaların ancaq morfoloji vasitələrin (şəkilçi morfemlər) köməyi ilə ifadəsi fikrində olan dilçilər qrupu;

2. Qrammatik kateqoriyaların qrammatik (təkcə morfoloji yox!) vasitələrlə ifadəsi fikrini dəstəkləyən dilçilər qrupu.

Y.Seyidov qrammatik kateqoriyaları morfoloji kateqoriyalar kimi təqdim edir. Digər qrammatik vasitələrlə qrammatik kateqoriyaların ifadəsini qəbul etmir. B.Xəlilov qrammatik kateqoriyaların ifadə vasitələri ilə bağlı yazır: Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar əsasən morfoloji vasitələrlə ifadə olunur (1, s. 15). Ə.Rəcəblinin bu barədə fikirləri maraqlıdır: "... qrammatik kateqoriyaların mövcudluğu üçün morfoloji əlamətlərin (şəkilçilərin) olması zəruri deyildir. Morfoloji əlamətlər (şəkilçilər) morfoloji kateqoriyanın mövcudluğu üçün zəruridir. Qrammatik kateqoriya qeyri-morfoloji, yəni sintaktik yolla da yarana bilər (məlum olduğu kimi, qrammatika morfolojiya və sintaksisin məcmuyundan ibarətdir)" (3, s. 280). Q.Kazımovun fikirləri ilə tanış olduqda məlum olur ki, o da qrammatik kateqoriyaların təkcə morfoloji yox, həm də sintaktik vasitələrlə ifadə olunmasının tərəfdarıdır.

Qrammatik kateqoriyalar problemi ilə əlaqədar digər məsələ ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyalarla əlaqədardır. Y.Seyidov kəmiyyət və xəbərlik kateqoriyalarını ümumi qrammatik kateqoriyalara aid edir. B.Xəlilov ümumi qrammatik kateqoriyalar kimi aşağıdakıları göstərir: 1. Hal kateqoriyası; 2. Mənsubiyyət kateqoriyası; 3.Şəxs kateqoriyası; 4.Kəmiyyət kateqoriyası; 5. İnkərlıq kateqoriyası. Ə.Rəcəbli göytürk dilində dörd ümumi qrammatik kateqoriya (kəmiyyət, mənsubiyyət, hal, xəbərlik kateqoriyası) müəyyənləşdirmişdir. Həmin qrammatik kateqoriyalara müasir Azərbaycan dilində də əsaslı dəyişiklik olmadan rast gəlinməsi belə deməyə əsas verir ki, yuxarıda göstərilən qrammatik kateqoriyaları müasir Azərbaycan dilinin ümumi qrammatik kateqoriyaları kimi göstərmək olar. Q.Kazımov ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyalar məsələsinə toxunmur.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov B. Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə, Bakı, 2000, 280 s.
2. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı, 2010, 400 s.
3. Rəcəbli Ə.Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2002, 475 s.
4. Seyidov Y.M. Əsərləri. 15 cildə. IX cild. Bakı, 2010, 672 s.

AYNUR MUSTAFAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

**CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN “DANABAŞ KƏNDİNİN ƏHVALATLARI”
POVESTİNDƏ QADIN HÜQUQSUZLUĞUNUN TƏNQIDI**

Açar sözlər: Ədəbiyyat, bədii nəsr, Xudayar bəy, Zeynəb, povest, ədib.

**Jalil Mammadguluzade “Stories Of The Danabash Village” Of The Woman
Lawlessness In Narrative Critical**

Jalil Mammadguluzade first novel from the satirical feuilleton, it was famous as a writer of fiction, encyclopedic mirror of the national liberation movement. His artistic prose the richness of meaning, reflect the most important problems of the highest craftsmanship, distinguished by realism and depth.

The image of decay, backwardness, ignorance, bigotry represented by Zeynab of the woman lawlessness in narrative critical, then built on a novel Zaynab and Khudayar bey, bey in Khudayar. The narrative of the idea, content, according to the artistic literature, unique patterns of cognition.

With every piece of literature has given Jalil Mammadguluzade great writer himself, has proved to be realistic. The story of life in a small part of it is for real.

Key words: Literature, artistic prose, Khudayar bey, Zaynab, narrative, writer

Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsrinə mənə zənginliyi, dövrünün ən mühüm problemlərini yüksək sənətkarlıqla əks etdirməsi, dərin və əhatəli realizmi ilə fərqlənir. Cəlil Məmmədquluzadənin nəsrinin yaranması Mirzə Fətəli Axundovun nəsrinə yaxından bağlıdır. Belə ki, Axundovun başladığı böyük bir şərəfli işi davam və inkişaf etdirən sənətkarlardan biri də Mirzə Cəlil olmuşdur. M. F. Axundovdan sonra Mirzə Cəlil yeni demokrat ədəbiyyatımızın banisi, realizm ədəbi məktəbinin başçısı sayılır. O, XIX əsrdə yaranıb formalaşan hekayə janrını XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində yeni bir mərhələyə qaldırmışdır. Mirzə İbrahimov qeyd edir ki, bədii nəsr yazıcının yaradıcılığında mühüm yer tutduğu kimi, onun ədəbi məharətini də parlaq şəkildə nümayiş etdirir.

Ədibin bədii nəsr yaradıcılığı dedikdə ilk olaraq “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti yada düşür. Bu povesti yazmaqda Mirzə Cəlilə anadan olduğu Naxçıvan mühiti, müəllim kimi fəaliyyət göstərdiyi Uluxanlı, Nehrəm kəndləri, ümumiyyətlə, tanıdığı, yaxından bələd olduğu Azərbaycan kəndi çox zəngin material vermişdir. Kəndin məişəti ilə dərinlən maraqlanan, kənddə baş verən hadisələrin bilavasitə şahidi olan Cəlil Məmmədquluzadə “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestinin mövzusunun məhz bu həyatdan götürmüşdür. Mirzə İbrahimov göstərir ki, “Cəlil Məmmədquluzadə Danabaş kəndini məhdud coğrafi mənada almır. Danabaşlar kəndinin xarakter hadisə və tipləri seçilmiş, ümumiləşdirilmişdir. “Danabaş kəndi” bütün danabaşlar aləmini təcəssüm etdirir” (4, s. 63).

Məlumdur ki, Cəlil Məmmədquluzadə cahil, avam dindarlarla bir mühitdə yaşayırdı. Mirzə Cəlil də belə şəraitdə işləyərək fanatizmə qarşı mübarizə aparırdı. O görürdü ki, müasir kindin vəziyyəti və kəndlinin həyatı yalnız faciədən ibarətdir. Professor Firidun Hüseynov özünün “Molla Nəsrəddin və Molla Nəsrəddinçilər” adlı kitabında yazırdı: “Mövzu, məzmun, forma, dil-üslub baxımından yenilik nümunəsi olan bu povest Azərbaycan feodal kəndinin mövcud real mənzərəsini bir güzgü kimi əks etdirir. “Danabaş kəndi” ədibin təkə bir kəndə deyil, geriliyin, mövhumatın, haqsızlıq və dərəbəyliyin hökm sürdü-yü yüzlərlə, minlərlə kəndə, Yaxın Şərin feodal dünyasına verdiyi ümumi satirik addır. Bu qaranlıq dünyada, zorakılıq aləmində baş verən əhvalatları ədib ayrıca bir kəndin təmsalında bacarıqla ümumiləşdirə bilmişdir. Tipik hadisələr, tipik əhvalatları ədib ayrıca bir

kəndin timsalında bacarıqla ümumiləşdirə bilmişdir. Tipik hadisələr, tipik xarakterlər, real həyat lövhələri ilə zəngin olan bu əsərin quruluşu da maraqlı və cəlbedicidir” (3, s. 98).

“Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti həm ideya, məzmun, həm də bədii idrak xüsusiyyətlərinə görə ədəbiyyatımızın nadir incilərindən biridir. Povest üç hissədən ibarətdir: bir yüngülvari müqəddimə, eşşəyin itməkliyi, xitamə.

Ədib bu povestdə bir-birinə zidd iki surət qrupu yaratmışdır. Bunlardan birinci qrup zülm və ədalətsizliyi təmsil edən imtiyazlı silklərin nümayəndələridir: Xudayar bəy, qlava, naçalnik, qazı, molla və b. İkinci qrupun nümayəndələri isə hər zaman zülm altında əzilənlərdir: Zeynəb, Məhəmməd həsən əmi, Şərəf və b.

Povestin mərkəzi surəti Xudayar bəydir. Onun simasında ədib qanunsuzluq yolu ilə vəzifəyə keçib kəndin taleyini öz əlinə alan zülmkar kəndxudaların səciyyəvi xüsusiyyətlərini qələmə almışdır. O yalnız kəndlilərlə deyil, öz ailə üzvləri ilə də qəddar davranır. Xudayar bəy öz qızına haqsızlıq etdiyi kimi, arvadı Şərəfə və Heydər bəyin arvadı Zeynəbə də haqsızlıq edir. Professor Cəfər Xəndan doğru olaraq deyir ki, “ədəbi fəaliyyətinin ilk illərindəki əsərlərində yazıçı çar siyasəti və onun nümayəndələrini tam açıqlığı ilə ifşa etməyi qarşısına məqsəd qoymamışdır” (9, s. 19). Bu ifadələr bir daha sübut edir ki, Cəlil Məmmədquluzadə adi əhvalatlarla həyat həqiqətliyini ifadə edir, göstərir. Kəndlinin vəziyyəti, mülkədar zülmü, bir problem olaraq Mirzə Cəlil tərəfindən bədii nəsrə gətirilir. O, söz vasitəsilə bir mahir rəssam kimi müxtəlif tipli adamların canlı portretini çəkməyə müvəffəq olmuşdur.

Əsər əvvəldən sonacan Zeynəbin faciəli taleyi üzərində qurulub. “Daxili də xarici qədər çirkin olan” Xudayar bəy dostu Heydər bəy ölənin kimi Zeynəbi ələ keçirmək istəyir. Hətta özünü təmizə çıxartmaq üçün söyləyir ki, Zeynəblə evlənməkdə məqsədi dostu Heydər bəyin yetimlərinə başqa bir yad adamın baxmasını istəməməsidir. Əslində isə Xudayar bəy bu ifadəsinin altında öz “çirkin istək”lərini gizlətmək niyyətindədir. Çünki onda varlanmaq ehtirası çox güclüdür. Bunun üçün o, müxtəlif yollar axtarır ki, onlardan biri də ərinə itirmiş dul və kimsəsiz qalan Zeynəb olur. Xudayarın arvadı Şərəf ərinin bu hərəkətlərinə qarşı çıxır, ona kəskin cavablar qaytarır. Amma boşanmaq məsələsi gəlib çatanda qorxudan canına üşütmə düşür. Cəlil Məmmədquluzadə burada da Şərəf obrazının cahilliyini, avamlığını ortaya çıxarır.

Xudayar bəyin əsl məqsədi Zeynəblə evlənib Heydər bəyin mal-mülkünə sahib çıxmaqdır. Lakin Zeynəbi ələ keçirməyin asan olmadığını anlayır. Buna görə də ana ilə oğul arasına nifaq salaraq Vəliqulunu yoldan çıxarır. Öz məqsədinə çatmadıqda isə naçalnikə, qlavaya, qazıya müraciət edir. Şəriətin və iki kəllə qəndin gücünə Zeynəbin kəbini Xudayara kəsilir. Əslində isə burada onu tək Xudayar bəy deyil, bütün cəmiyyət “tora” salır.

Baş verən bütün bu hadisələrdən, epizodlardan aydın olur ki, əsər Zeynəblə Xudayar bəy üzərində qurulub. Zeynəb həmin dövrdə hüquqları əlindən alınmış, tapdalanan qadınların ümumiləşmiş obrazıdır. Xudayar bəy isə qadınları kölə vəziyyətdə görən, onların hüquqlarını əllərindən alan gerilikçi təbəqələrin ümumiləşmiş obrazıdır. Xudayar bəy tək-cə Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında yox, bütün Azərbaycan ədəbiyyatında qüvvətli xarakter və ümumiləşmiş mənfi tiplərdəndir.

Xudayar bəy – Məhəmməd həsən əmi xəttində isə mülkədar – kəndli münasibətləri geniş şəkildə ümumiləşmişdir. Məhəmməd həsən əminin evində matəm olmasının səbəbi Xudayar bəyin evlənmək, öz arzusunu yerinə yetirmək üçün onun yeganə ümidi olan eşşəyini aparıb satmasıdır. Professor Mir Cəlil “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestindən danışarkən qeyd edir ki, “Məhəmməd həsən əminin başına gələn əhvalat gülməli bir məcara deyil, əslində yanıqlı bir ictimai faciədir. Bu elə faciədir ki, keçmiş zamanda yalnız Məhəmməd həsən əminin deyil, minlərlə zəhmətkeş, yoxsul kəndlinin başına gəlmişdir. Bu elə bir faciədir ki, yalnız Danabaş kəndində yox, o zamankı feodal-patriarxal Azərbaycanın bütün şəhərlərində və kəndlərində baş verirdi. Belə faciələrin beş-on il deyil, əsrlər boyu davamı nəticəsində idi ki, Məhəmməd həsən əmilər...köməksiz və ələcsiz bir vəziyyətə düşmüşdülər” (9, s. 14).

Məhəmməd həsən əmi Xudayar bəydən şikayət etmək üçün naçalnikin yanına getmək istəsə də, içəri girə bilmir. Çünki şikayət etməyə Məhəmməd həsən əminin şahidi yox idi. Şahidin olmamasının da yeganə səbəbi pulsuzluq idi. Bu da onu göstərir ki, həqiqət və ədalət pulun arxasında gizlənmişdir. Bütün bunlar o dövrün çirkinliklərinin əyani şəkildə təsviridir.

Cəlil Məmmədquluzadə ədəbiyyatımıza bəxş etdiyi hər bir əsəri ilə özünü böyük ədib – realist kimi tanıtmışdır. Onun hər kiçik hekayəsi belə canlı həyatın real bir parçasıdır. Mirzə Cəlilin bizə qoyub getdiyi irs – xəzinə xalqımızın varlığı – keçmişi, bu günü və gələcəyi ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Əlimirzəyev X.A. Dahi sənətkar, böyük vətəndaş, Bakı: Elm və təhsil, 2010, 684 s.
2. Hüseynov F.C. Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər, Bakı: Gənclik, 1977, 184 s.
3. Hüseynov F.C. Molla Nəsrəddin və Molla Nəsrəddinçilər, Bakı: Yazıçı, 1986, 279 s.
4. İbrahimov M.Ə. Böyük demokrat, Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1957, 214 s.
5. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Kitab klubu, 2016, 600 s.
6. Məmmədquluzadə C. Xatiratım (2-ci nəşr), Bakı: Xan, 2015, 152 s.
7. Məmmədquluzadə H. Xatirələrim (2-ci nəşr), Bakı: Apostroff MMC, 2012, 400 s.
8. Məmmədov K.C. Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 1974, 314s.
9. Məmmədov M.M. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsr, Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1963, 156 s.

XARİCİ DİLLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ TƏBLİĞİNDƏ TELEVİZİYALARIN ROLU

Xarici dillərin tədrisi, öyrənilməsi və təbliğində müxtəlif elmi-metodiki və texnoloji vasitələrdən istifadə olunur. Ayrı-ayrı xalqların ana dillərinin təbliği və tədrisində həm metodiki, həm də ideoloji baxımdan televiziya rolunu və funksiyası daha genişdir. Tarixi faktlar və qazanılmış təcrübələr onu göstərir ki, xarici dillərin ünsiyyət coğrafiyasının genişlənməsində televiziya böyük təsir gücünə malikdir.

Vaxtilə Sovetlər Birliyində rus dilinin təbliğində mühüm vasitələrdən biri də televiziya idi. Düzdür, o dövrdə indiki kimi televiziya kanallarının bolluğu yox idi. Milli telekanal olaraq Azərbaycan televiziyası var idi, bir də geniş kütlə bir neçə Rusiya televiziyasını izləyə bilirdi. Buna rəğmən, bir televiziya bu işi mükəmməl şəkildə yerinə yetirirdi. Rus filmləri və ya rus dilinə dublyaj olunmuş xarici filmlər televiziya ilə yanaşı, kinoteatrlarda da geniş nümayiş etdirilirdi. Hətta sistem necə möhkəm qurulmuşdusa, Sovetlər Birliyi dağılandıqdan sonra da bir müddət televiziya sayının artmasına baxmayaraq, efiərə gedən xarici filmlərin, demək olar ki, hamısı rusca səsələndirilirdi. Demək ki, rus dilinin təbliğində televiziya kifayət qədər iş görmüşdü. İndi həmin vəziyyəti daha effektiv şəkildə Türkiyə telekanallarının yayımlanmasında görürük. Hətta bu iş qədər başarıyla gedir ki, hazırda uşaqlar və gənclər bir tərəfə, SSRİ-nin təsiri altından çıxmış yaşlı nəsil belə türkcəni rahat anlaya bilər. Akademik T.Hacıyevin də qeyd etdiyi kimi, “Türkiyə televiziya dünyaya türk dili dərsi verir. Deməli, vaxtilə Türk imperatorlarının etdiyini indi Türkiyə televiziya edir. İndi onlar Türk dili imperatoru vəzifəsini yerinə yetirir”.

Göründüyü kimi, Türkiyə təcrübəsi də bu gün milli dillərin xarici dil kimi öyrədilməsində uğurlu addım sayıla bilər. Çünki türkiyəli iş adamlarının dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində müxtəlif sahələr üzrə gördüyü işlər həm də türk dilinin ünsiyyət coğrafiyasının böyüməsinə, xarici dil kimi təbliğinə və öyrədilməsinə ciddi təsir göstərir. Məsələn, Türkiyənin əcnəbi ölkələrdə, o cümlədən müxtəlif türk dövlətlərindəki liseyləri, kollecləri, hazırlıq kursları bu dilin xarici dil kimi ünsiyyət sferasını genişləndirir. Maraqlıdır ki, bu təsisatlarda ikitərəfli türkcə anlaşma auditoriyası hazırlanır. Bu təhsil ocaqlarında oxuyan şagirdlər təkcə bir fərd olaraq qalmır, həm də hərəsi bir ailəni təmsil edir. Birincisi, bu şagirdlərin özləri türk dilini təmiz, elmi-qrammatik əsaslarla öyrənirlər. Eyni zamanda evdə də ailəlikcə Türkiyə televiziya seyr edilir. Ailənin üzvləri anlamadıqları sözləri bu lisey şagirdindən soruşurlar. Yəni bu liseylər öz türkcələrini hər ailəyə daxil edir. Ancaq Türkiyə televiziya bu məktəblərdən qat-qat artıq dinləyici, tamaşaçı kütləsini əhatə edir. Buna görə də dil anlaşması məsələsi televiziya daha mükəmməl səviyyədə qurulmalıdır.

Təcrübə onu göstərir ki, bu prosesdə filmlər daha çox çeviklik nümayiş etdirir. Mütəmadi olaraq əcnəbi dildə olan filmləri izləyən insanlar buradakı kəlimələri az-az öyrənməyə başlayır. Ancaq təhsil prosesində bu, tamamilə ayrı məzmun daşıyır. Belə ki, xarici dildən əsla xəbəri olmayan bir şəxs bu yolla birdən-birə başqa bir dili öyrənməsi əsla mümkün deyil. Artıq burada söz metodikanıdır. Təbii ki, filmlər üzərindən dil tədrisində dilin nəzəri səviyyəsinin də nəzərə alınması vacibdir.

Ona görə də xarici dillərin öyrədilməsində qısa metrajlı filmlərin hazırlanmasına metodik olaraq yanaşmaq lazımdır. Belə ki, ilk dəfə xarici dil öyrənən bir şəxsə ilkin sözlər vasitəsilə anlayışların təsəvvürünü yaratmaq üçün qısa metrajlı filmlərdən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Yaxşı olar ki, bu filmlərdə diksiya məsələsinə daha ciddi yanaşılın. Çünki aydın nitq üçün əsas amil diksiyadır ki, bu da dinləyici üçün çox zəruri şərtidir. Həmçinin bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, qısa metrajlı filmin mövzusu ya hər kəs üçün ümumi olan bir məzmun olmalı, ya da xarici dil öyrənən şəxsin mentalitetinə uyğun və ya ona yaxın bir mövzunu əhatə etməlidir.

NİZAMİ GƏNCƏVİ POEMALARININ BƏDİİ TƏRCÜMƏSİ HAQQINDA

Bədii tərcümədə orijinala yaxın, mətnin məzmununun, ideasının, forma xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanması üçün hər iki dili bir neçə cəhətdən bilmək lazım gəlir ki, onlar əsasən bunlardır:

1. Hər iki dili fonetik, leksik, qrammatik cəhətdən bilmək
2. Hər iki dili üslubi və tipoloji cəhətdən bilmək
3. Ədəbiyyat nəzəriyyəsini, ədəbi qanunları bilmək
4. Tərcüməçi hissiyyətinə, duyumuna sahib olmaq. Bu keyfiyyətlər tərcümə sənətində ən önəmli xüsusiyyətlər kimi peşəkarlığa hesablanır.

Azərbayca klassik ədəbiyyatının fars dilində yaranan örnəklərinin Azərbaycan dilinə bədii tərcüməsinə hələ Sovet dövründə başlanmışdır. Heydər Əliyev deyirdi: “Nizami Gəncəvinin əsərlərini, bütün poemalarını, “Xəmsə”-sini ilk dəfə 1948-ci ildən sonra öz dilimizə, yəni indi danışdığımız Azərbaycan dilinə tərcümə etdirmişik və xalqımıza çatdırmışıq. Siz bunu da bilməlisiniz ki, mən Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”-sinin ilk dəfə rus dilinə tərcümə edilib Moskvada nəşr edilməsinə nail olmuşam. Nizami Gəncəvinin poemaları Rus dilində tamamilə nəşr edilməmişdi. Hətta sonra həyat mənə möhlət vermədi, o vaxt Moskvada bu işlərlə məşğul olarkən aydınlaşdırdım ki, Nizaminin əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi tamam təknil deyil. Mən o zaman belə bir fikrə düşdüm və onu həyata keçirməyə çalışdım ki, yenidə tərcüməçilər qrupu yaradıb Nizami əsərlərini orijinaldan rus dilinə tərcümə etdirim, tək Rusiya üçün yox, çünki rus dilini Rusiyadan savayı başqa ölkələrdə də çox bilirlər. Bunlar hamısı bu dövrün bəhrəsidir”.

Sovet dövründə başlanan tərcümələr birinci növbədə filoloji (sətri) tərcümə edilməli, tanınmış şairlərimiz isə bu əsasda onu nəzmə çəkməli idilər. Məqsəd N. Gəncəvi “Xəmsə”-sini bəsit formada tərcümə etmək idi ki, sadə bir insan da onu oxuyub idea-məzmununa bələd olsun. Amma qeyri-peşəkar, qeyri-qənaətbəxş, əruzun tələblərini ödəməyən tərcümə ortaya çıxırdı. Aparılmış əksər tərcümələr (nəzmə çəkmələr!) poemaların idea, üslub, bədii dil xüsusiyyətlərini zədələyir, ciddi təhriflərə yol açırdı. Nizami sənətinin “dadını qaçırtmamaq”, əsərlərinin orijinaldakı mahiyyətini zəiflətməmək üçün:

1. əruz elminin ciddi qanunauyğunluqlarını bilmək;
2. fars dilinin zənginliklərindən xəbərdar olmaq;
3. dilimizin qarşılıq tapmaq imkanlarını düzgün qiymətləndirmək lazımdır;

Nizami Gəncəvinin poemaları Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur, amma tədqiqatçıların da göstərdiyi kimi, tərcümələr elə də yüksək səviyyədə deyil. Bizim fikrimizcə, tərcümələr o zaman mükəmməl olar ki, əruz axıcılığını, intonasiasını, ləngərini və onun qanunauyğunluqlarını maksimum şəkildə qorumaqla tərcümə olunsun. Tərcümələrdə əruzun şərti formal şəkildə saxlanılmışdır. Tərcümələr heca vəznində yazılmış şeiri xatırladır. Əruz, sanki, özünün bircə əlamətini məsnəvi-cütlənməsini saxlamışdır. Qalan cəhətlərdə əruzdan əsər-əlamət belə yoxdur.

Əruzun bəhrədəki taktı, intonasiası, məntiqi, tələfuz ampulası, hadisəni mükəmməl şəkildə ifadə etmə gedişatı demək olar ki, gözlənilir. Bəzi məqamlarda sözlərin qarşılıq-adekvat uyğun gəlişi belə gözlənilir. Bir sözlə, bu tərcümələrin vəziyyəti daha yaxşı ola bilər. Nizami dühasına, onun fəvqəladə sənətkarlığına uyğun tərcümələrin ortaya çıxması üçün həm Azərbaycan dilini, həm orta farscağı (dərinə), yaxşı bilən əruz vəzninə kamil şəkildə vəqif olan peşəkar mütərcim təfəkkürünə və yüksək şairlik duyumuna malik olan professionallar girişməlidirlər.

HAVVA ƏHMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNTENSİVLİYİN YARANMASINA XİDMƏT EDƏN VASİTƏLƏR

Azərbaycan dili dünya dilləri arasında ifadə imkanlarının zənginliyi ilə seçilən dillərdən biridir. İfadə imkanlarının zəngin olmasını onunla qeyd edə bilərik ki, eyni bir anlayışın dildə ifadəsi üçün müxtəlif leksik vahidlərdən, eyni zamanda, həmin sözlərə artırılan morfoloji əlamətlərdən istifadə olunur. Dilimizdə mövcud olan bir sıra sözlərin müxtəlif variantlarının olması və həmin variantların ədəbi dil faktı kimi izahlı lüğətimizdə yer alması bu dilin imkanlarının genişliyi ilə birbaşa əlaqədardır. Ekspressiv, emosional fikirlərimizi dildə ifadə etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirik. Nitqdə fikrin daha şiddətli, hiss-həyəcanlı ifadəsi intensivliyin yaranmasına səbəb olur. “İntensiv” sözünün dilimizin izahlı lüğətində latın mənşəli “intensio” sözündən yarandığı və gərgin, qızgın, güclü, daha məhsuldar, daha çox səmərə verən və s. mənalarda işləndiyi qeyd olunub. Bu anlamda intensivlik anlayışını dilin bütün səviyyələrində müşahidə etmək mümkündür. İntensivliyin leksik səviyyədə mövcudluğunu sübut etmək üçün bəzi məqamlara diqqət yetirək.

Sifətlərdə dərəcə əmələ gətirən bir sıra morfemlər mövcuddur. Bu vahidlər yalnız sifətin əlamət və keyfiyyətini miqdarca dəyişməklə kifayətlənmir, bir çox hallarda ifadə olunacaq fikri daha da qüvvətləndirmək, təsir gücünü artırmaq məqsədilə işlədilir, həmçinin ifadə olunan fikrə mənfi, yaxud müsbət çalar qatmağa xidmət edir, məs: apaydın, dumduzu, bumbuz, dümdüz, qupquru və s.

İntensivliyin yaranmasına xidmət edən vasitələrdən biri də tərəflərindən biri ayrılıqda müstəqil mənə ifadə etməyən sözlərdir, məs: qara-qura, kağız-kuğuz, az-maz, zir-zibil, əyri-üyrü, sür-sümük və s. Belə sözlər qrammatika kitablarında sözlərin quruluşca mürəkkəb növü kimi şərh olunur. Burada bir məqama diqqət yetirək. Mürəkkəb sözlərin ümumi qəbul olunmuş tərif belədir: “İki və daha artıq müstəqil sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsi ilə yaranan sözlərə mürəkkəb sözlər deyilir”. Qeyd etdiyimiz nümunələrdəki sözlərin yaranmasında iştirak edən və mürəkkəb sözün tərkib hissələrindən biri hesab edilən qura, kuğuz, maz, zir, üyrü, sür və s. hissələr ayrılıqda heç bir müstəqil mənə ifadə etmir. Buradan yuxarıda qeyd etdiyimiz nəticəni alırıq. Belə ki, bu tip sözlər yeni mənə kəsb edən leksik vahidlər yaratmır, sadəcə olaraq, intensivliyin yaranmasına, yəni eyni bir sözün ifadə etdiyi mənanı daha da şiddətləndirməyə xidmət göstərir.

Dilimizin ifadə imkanlarının zənginliyi məsələsinə toxunarkən, eyni sözün müxtəlif variantlarının olduğunu yuxarıda qeyd etmişdik, məs: qovmaq - qovalamaq, səpmək - səpələmək, qatmaq - qatışdırmaq - qarışdırmaq, çalxamaq - çalxalamaq, didmək - didləmək - didmələmək, cızmaq - cızmalamaq, dırmanmaq - dırmaşmaq, sarmaq (sarılmaq) – sarmaşmaq və s. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə daxil olan bu tip sözlərin mövcudluğu nitqimizin daha emosional və ekspressiv şəkildə ötürülməsinə şərait yaradır.

TÜRKAN İSMAYILBƏYLİ

Bakı Dövlət Universiteti

TEODOR DRAYZERİN “DAHI” ƏSƏRİNDƏ YUCİN OBRAZI

XIX əsr ABŞ ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Teodor Drayzerdir. O, dünya ədəbiyyatı tarixində roman ustası kimi tanınır. Bu romanların məzmununu insanın əylənmək məqsədilə etdiyi səhvlərin ona necə baha başa gəldiyini göstərən ibrətamiz süjet xətləri ilə zəngindir. Bildiyimiz kimi, hələ ilk romanı olan “Kerri bacı” yazıçıya uğursuzluq gətirmiş və “gəncləri pis yola çəkən” əsər kimi tanılmışdı.

1915-ci ildə yazılmış “Dahi” romanı da yazıçının yaradıcılığında mühüm yer tutur. Əsər amerikalı bir rəssamın həyatından bəhs edir: onun yeniyetməlik dövründən yaşlanana kimi bütün həyat yolu təsvir olunur. Əsərdə əsas diqqət baş qəhrəman Yucinin gənc yaşlarında etdiyi səhvlər yönəldilir. Yucin obrazına iki cür yanaşmaq olar:

1) O, həqiqətən də, bütün səhvlərini əyləncə məqsədilə edir. Belə ki, həyatın bunda günahı yoxdur, istəsə idi, öz nəfsi ilə mübarizə aparar və ona qalib gələ bilərdi.

2) Onu bu cür yaşamağa vadar edən həyatdır. Belə ki, o, çox gözəl rəssam olmasına baxmayaraq, layiq olduğu hörməti görmür: yəni onun qədri bilinmir, sənətinə dəyər verilmir. Bu da gənc rəssamın psixologiyasına öz təsirini göstərir. Digər tərəfdən onun qadınlara qarşı qəddar, zalım olmasının səbəbi isə Yucinin təbiəti ilə bağlı deyil, bu cür olmasında onun ilk məhəbbətinin - Stellanın günahı var. Yucin Stellanı yeniyetmə vaxtı, saf məhəbbətlə sevir. Lakin Stella onu amansızcasına tərk edir. Bəlkə də, Yucinin qadınlara olan nifrəti elə bu zamandan başlayır. Fikrimizcə, bu halda yalnız Stellanı günahlandırmaq doğru olmaz. Əsərdə göstərilməsə də, biz belə düşünürük ki, Stellanın da Yucinə qədər qəlbi qırılmış, hissləri tapdalanmışdı. Beləcə, o da öz intiqamını Yucindən almış olur. Müqəssirin kim olduğu əsərdə tam aydın görünməsə də, faktiki Yucinin günahkar olmadığı açıq şəkildə görünür.

Həmçinin Yucin gözəllik axtarışında olan şəxs idi. Bu da yəqin ki, onun sənəti ilə, rəssamlığı ilə bağlıdır. Lakin bunu da danmaq olmaz ki, Yucin bəzi məqamlarda qərarlı, nə istədiyini bilməyən bir obraz kimi canlandırılır. Bu baxımdan o, gənc Verterini xatırladır. Verter də həyatdan nə istədiyini bilmirdi, bu da sonda onu bədbəxt edir. Hər iki obrazın bədbəxtliyi fərqli olur; biri özünün, digəri başqasının qatilinə çevrilir.

Yucin hər qadını müəyyən xüsusiyyətinə görə sevirdi; Miriemin təkəbbürünü, Kristinanın həyata qarşı mübarizliyini, Normanın şən həyat tərzi, Suzannanın gözəlliyini və zərifliyini. Və ən əsas Ancella... Ancellanı digərlərindən nə fərqləndirirdi? Hər kəs kimi gözəl və zərif idi. Amma yazıçının özünün də qeyd etdiyi kimi heç kim onun qədər saf, sadıq deyildi. İlk baxışda Yucinin “Əsl məhəbbəti tapmışam”, -deməsinə səbəb də elə bu xüsusiyyətlər idi. İlk günlərdə bu xarakterlərə görə evlənmək istəsə də, sonradan qərarının səhv olduğunu anlayır. Lakin Ancella onun fikrindən dönməsinə mane olur. Elə ilk səhvi də burda edir. Deməli, Ancella da günahkar idi. Hətta onu “özünün qatili” də adlandırmaq olar. Belə ki, o daha qürurlü, iradəli ola bilərdi. Lakin bu xüsusiyyətlər onda olmadığından, həmçinin uzaqgörən bir qadın olmadığından həyatını məhv edir.

Ancella həm də öz saflığının qurbanı oldu. O da Cəfər Cabbarlının Sevili kimi xəyanətə məruz qaldığında özünü inkişaf etdirər, daha güclü qadın obrazında Yucinin qarşısına çıxmağa bilərdi. Lakin o, yataqlara düşməyi, sonda isə əzab içində ölməyi seçdi.

Yucin ilk günlərdə çox mərhəmətli olsa da, sonradan həyat onu da mərhəmətsiz, zalım birinə çevirir. Ancaq bütün bu olanların başında bir əsl səbəb dayanırdı – KAPİTALİZM! Drayzerin özünün dediyi kimi: “Kapital aləmdə sabit taleli adamlar yoxdur, orada yalnız yuxarı qalxan və aşağı düşən bədbəxt talelər var”. Elə Yucin də kapitalizm dünyasının qurbanlarından biri idi.

Əsərdə dini faktorlar da mühüm nüans kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, Yucinin bacısı onu dinə çağırır, dini kitablar oxutdurur. Ancaq Yucin dinə aləminə qədəm qoyduqdan sonra peşman olur, və heç bir zaman son peşmanlıq fayda vermədiyi kimi, burda da vermədi. Ancaq bizcə, bu dəyişikliyin səbəbi sadəcə dini təsirlə bağlı deyil. Çünki Yucin artıq yaşlanmışdı, gənc yaşlarında etdiyi səhvləri indi anlaya biləcək bir yaşa gəlmişdi. Uşağı olacaqdı, nə qədər də uşaq istəməyə maraqlı olmaması göstərsə də, şüuraltı ata olacağını, dəyişməyin zamanının gəldiyini anlayırdı. Və ən əsası Suzanna Yucini işdən ayrıldığına görə tərk etmişdi. Halbuki Yucin bunu məhz Suzannaya görə etmişdi. Suzanna isə onu qiymətləndirmək yerinə Yucini tərk etmişdi. Və heç bir insan bu yükü qaldıracaq qədər güclü deyildi, elə Yucin də. Yucinin də artıq Ancelaya yazığı gəlirdi. Onu incitməyə-cəyinə dair özünə söz versə də, oxucu buna inanmırdı. Ancela, təbii ki, buna inanardı, ancaq oxucu yox. Çünki oxucu Yucini ta yeniyetməlik vaxtlarından nələr etdiyini, hansı sözləri tutmadığını bilirdi. Bunun mübahisəsinə də ehtiyac qalmadı. Çünki artıq Ancela həyatla vədalaşmışdı. Yucinin qarşısında keçmişdən də böyük məslulyyətlər var idi. Bir körpəyə, öz qızına atalıq etmək və bir insanın həyatına son qoymaq kimi ağır yükü daşımaq...

Göründüyü kimi, kapitalizmlə sənət barışmır. Sənət satılır, insanlar dəyişilir və bu cür talelər ortaya çıxır. Bütün bunların başında kapitalist dünyasının eybəcərlikləri dayansa da, hər zaman olduğu kimi, insan nəfsi də onun həyatının faciəsinə çevrilir.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏSİRLİK HALLI FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏR

Təsirlik hallı feili birləşmələrin birinci tərəfi ismin təsirlik halında olan hər hansı bir sözlə ifadə olunub, təsriflənməyən feil formasında nəzərdə tutulan hərəkətin təsir göstərdiyi müstəqil obyektə ifadə edir. Məsələn, *həyatı süpürmək, şam yandırmaq, mahnı bəstələmək, ağacları suvarmaq* və s. Təsirlik halın iki növü olduğu kimi, bu qəbildən olan feili birləşmələr də iki yerə bölünür: **asılı tərəfi müəyyən təsirlik halda olanlar, asılı tərəfi qeyri-müəyyən təsirlik halda olanlar**. Məsələn, *kitabı oxuyan, məsələni həll etmək; kitab oxuyan, məsələ həll etmək* və s.

Təsirlik halda olan sözlər (və birləşmələr) feili sifət, feili bağlama və məsdərlərin tələbi ilə işlənərək müstəqim obyekt kimi çıxış edir; məs.: *məktubu oxuyan, sizi dinləyən, Əsməri soruşanda, uşağı səsləyəndə, yeri şumlamaq, kitabı oxumaq* və s. Təsirlik hallı feili birləşmələrin əsas tərəfi təsirli feillərdən ibarət olur. Az hallarda əsas tərəf təsirsiz feillərlə də ifadə oluna bilər; məs.: *cəsədləri görmək, küçəni keçmək, elektrik lampasını yandırmaq, dağı dolanmaq* və s.

Azərbaycan dilində bir sıra feillər bəzi sözləri həm təsirlik, həm də yönlük halda tələb edə bilər; məs.: *dərsi başlamaq - dərsə başlamaq, dağı qalxmaq - dağa qalxmaq, atı minmək - ata minmək, işi başlamaq - işə başlamaq* və s. Bu cür birləşmələrin təsirlik hal formasının tədricən geriləməkdə olduğu hiss olunur.

Bu birləşmələrin birinci tərəfi ismin təsirlik halında olan hər hansı bir sözlə - adla ifadə olunur: *ağacları qoparmaq, qapıları yıxmaq, qütbləri fəth edən* və s.

Bu növ birləşmələrin məzmunu ümumi mənada obyektə, həmin obyekt üzərində icarə edilən, həmin obyektə təsiri keçən hal və hərəkət təşkil edir. Bu ümumi xüsusiyyətini nəzərə alaraq, belə birləşmələrə obyekt əlaqəli birləşmələr adı verilir.

Təsirlik hallı feili birləşmələr iki yerə bölünür:

1) müəyyənlik bildirənlər; 2) qeyri-müəyyənlik bildirənlər

Müəyyənlik bildirənlərdə birləşmənin birinci tərəfi şəkilçili olur və müəyyən obyekt ifadə edir. Bu birləşmələrin birinci tərəfindəki söz həm danışan, həm də dinləyən üçün məlum olan (onların bildiyi, gördüyü, eşitdiyi, konkret olaraq təsəvvür etdiyi) obyektə (əşyanı) ifadə edir. Bu müəyyənlik əşyanın ikinci tərəfinə də təsir edir və beləliklə, birləşmənin ümumi məzmunu müəyyənlik bildirir: *insanı düşünmək, atı sürmək, nömrəni yığmaq* və s.

Təsirlik hallı feili birləşmənin qeyri - müəyyənlik bildirən növü isə bunun əksinədir. Əvvəla, burada birinci tərəf heç bir şəkilçi qəbul etmədən işlənir, digər tərəfdən o (birinci tərəf) həmişə qeyri - müəyyənlik, ümumilik bildirir: *qəzet yazanlar, su gətirmək, söz demək* və s.

Müəyyənlik bildirən birləşmələrin birinci tərəfinin ifadə vasitələri çox geniş olduğu halda, qeyri - müəyyənlik bildirənlərin ifadə vasitələri ona nisbətən çox məhduddur.

Müəyyənlik bildirən birləşmələrin birinci tərəfləri həm ikinci, həm də üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər.

a) İkinci növ təyini söz birləşməsi ilə: *qız xəbəri eşitcək, qan axmasını dayandırmaq* və s.

b) Üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə: *quşcuğun yuvasını yıxanda, tarlaların bəndlərini qıranda, hacının dərdlərini əksiltmək* və s.

Qeyri - müəyyənlik bildirən birləşmələrin birinci tərəfləri isə yalnız ikinci növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər: *çörək dərdi çəkən, baş ağrı dərmanı verincə, səadət sədaqəsi istəyən* və s.

Müəyyənlik bildirən birləşmələrin birinci tərəfləri bir çox hallarda mənsubiyyət şəkilçili sözlərdə ifadə olunur: *işlərimizi korlayan, gözünü sıxdıqca, qızını görmək, siqaretini yandıranda* və s.

Müəyyənlik bildirən birləşmələrin birinci tərəfi xüsusi isimlərlə də ifadə olunur: *Səliməni xatırlayan, Zəminəni çağıranda, Azadı görmək və s.*

Qeyri - müəyyənlik bildirən birləşmələrin birinci tərəfləri isə nə mənsubiyyət şəkilçili sözlərlə, nə də xüsusi isimlərlə ifadə olunur.

Təsirlik hallı feili birləşmələrin birinci tərəflərinin əvəzliliklə ifadəsində də eyni hadisələrlə rastlaşırıq: *bunu görən, səni duyduqca, bunları bilmək, məni duyanlar, onları yüksəltmək, onu düşünərkən və s.*

Bu birləşmələrin qeyri - müəyyənlik bildirən qismində əvəzlilik də (nə sual əvəzliyindən başqa) iştirak etmir.

Müəyyənlik bildirən feili birləşmələrin tərəfləri bir - birinin yanında işləndiyi kimi (*səni səsləyəndə, naxışlar vurduqca və s.*), bir - birindən aralı da işlənə bilər: *düşündüklərini açıq yazanlar, başını stolun üstünə qoymaq və s.*

Qeyri-müəyyənlik bildirən feili birləşmələrin tərəfləri bir - birindən aralı işlənə bilmir, onlar həmişə yanaşı gəlir və arasına başqa sözlər daxil ola bilmir: *tarix görmüş, beşik yırğalayıb, paltar yamamaq, qapını bağlayanda və s.*

Təsirlik hallı feili birləşmələr iki yerə ayrılır:

a) Birinci tərəf ikinci tərəfi məkanca aydınlaşdırır; məs.: *bir kilometri üzmək, dörd kilometri yüyürmək, yolun xeyli hissəsini getmək, bütün yolu gülmək, dəryalar keşmək, yol getmək, diinyalar gəzmək və s.*

b) Birinci tərəf ikinci tərəfdə ifadə olunan hərəkətin hansı zamana aid olduğunu və davam etmə müddətini bildirir. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri *yaz, yay, payız, qış, il, ay, həftə, gün, gecə* və s. kimi zaman bildirən sözlərlə ifadə olunur: *qışı çalışmaq, yazı işləmək, yayı yaylaqda yaşamaq, gecəni yatmaq və s.* Birinci tərəflərin ifadə etdiyi zaman anlayışını dəqiqləşdirmək və ümumən birləşməni daha da tamamlamaq üçün bəzi köməkçi vəsitələrdən də istifadə olunur; məs.: *bu qışı şəhərdə keçirmək, bütün gecəni yatmaq, bütün günü çalışmaq, bütün gecəni əsən, bütün gecəni davam edən, üç il işləmək və s.*

Ədəbiyyat

1. Seyidov Y. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, 2006.

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARININ DİLİNDƏ KƏMİYYƏT FƏRQİ YARATMAYAN NUMERATİVLƏR

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ümumxalq Azərbaycan dilinin ilk təşəkkül dövrünü aydınlaşdırmaq üçün çox zəngin və dürüst faktlar verən bir ədəbi abidədir. Əsərin dilində bəzən saylarla isimlər arasında olan əlaqəni daha da gücləndirmək, təyinliyi konkretləşdirmək, təyin edilən ismə xas olan hər hansı bir cəhəti aydınlaşdırmaq üçün müəyyən sözlər işlədilmişdir ki, onlar əşyaların tələbinə görə saylardan sonra, isimlərdən əvvəl gəlir. Azərbaycan dilçiliyində belə sözlərə aydınlaşdırıcı və ya numerativ (ədədi) sözlər deyilir. Dastanın dilində rast gəlinən numerativ sözləri kəmiyyət fərqi yaratmaq baxımından iki qrupa bölmək olar: 1. Kəmiyyət fərqi yaratmayan numerativlər; 2. Kəmiyyət fərqi yaradan numerativlər.

Kəmiyyət fərqi yaratmayan numerativlər. Belə sözlər sadəcə olaraq izahetmə, dəqiqləşdirmə funksiyasını yerinə yetirir. Dastanın dilində işlədilmiş kəmiyyət fərqi yaratmayan numerativ sözlər aşağıdakılardır:

Baş. Bu leksik vahidə numerativ söz kimi Drezden nüsxəsinin 65-ci və 279-cu səhifəsində, Vatikan nüsxəsinin isə yalnız 67-ci səhifəsində rast gəlinir. Baş sözü Drezden nüsxəsində باش, Vatikan nüsxəsində isə باش formasında yazılmışdır. Bu söz H.Araslının (1962 və 1978), M.Erginin, O.Ş.Gökyayın, S.Əlizadə və F.Zeynalovun, Ş.Cəmşidovun, A.Aşırovun, S.Əlizadənin, S.Tezcan və Henrix Böhötenin Drezden nüsxəsi əsasında tərtib etdiyi nəşrlərində baş formasında göstərilmişdir. Ş.Cəmşidovun tərtibinə Drezden nüsxəsinin 65-ci səhifəsində olan baş sözünün işləndiyi cümlə daxil edilməmişdir. Vatikan nüsxəsinin tərtibçilərindən A.Aşırovun, S.Tezcan və H.Böhötenin nəşrlərində də bu söz baş formasında göstərilmişdir. Baş numerativi Drezden nüsxəsində aşağıdakı məqamlarda işlənmişdir: *Qırq baş qul, qırq qırnaq oğlu Uruz başına azad eylədi* (7, s. 157); *Altı baş ərlə mən Qazan vardım* (7, s. 51). Vatikan nüsxəsində baş numerativinin işləndiyi cümlə belədir: *Kırk baş kul karavaş oğlu Uruz başına azad eyledi* (10, s. 255). Baş numerativ söz kimi müasir Azərbaycan dilində, əsasən, ev heyvanlarını bildirən sözlərlə işlədilir. Dastanın dilində isə fəqli vəziyyət özünü göstərir. Belə ki, dastanın dilində olan baş numerativi insan bildirən sözlərlə işlədilmişdir. Müasir Azərbaycan dilində də bəzən baş sözünün ailə üzvü, nəfər, adam sözü əvəzində işlədildiyi məqamlara rast gəlmək olar. Baş sözü bütün türk dillərində eyni mənəni verir. Bu söz Orxon-Yenisey abidələrinin dilində, M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində də baş formasındadır. İbn Mühənnanın lüğətində baş sözü *bauş* şəklində işlədilmişdir. Bu söz türkiyə türkcəsində, türkmən, qıpçaq, qaqauz, kazan-tatar, başqırd, qaraçay-balkar, qırğız, altay və uyğur dillərində *baş*; özbək dilində *bâş*; qazax, noqay, qaraqalpaq, yakut dilində *bas*; tofalar (karakas) dilində *bāyş*; şor dilində *paş*; xakas dilində *pas*; çuvaş dilində isə *puś* formasında işlədilir. Çuvaş dilində olan *puś* sözünün əvvəlki forması *baç<balç* olmuşdur. Ramsted hazırda işlətdiyimiz baş sözünün çuvaş dilindəki *balç*dan yarandığını söyləmişdir. Orxan Şaiq Gökyay dastanın dilində olan baş leksik vahidinin numerativ söz kimi nəfər, dənə, can mənasında işləndiyini göstərmişdir. Məlumdur ki, baş sözü dastanın dilində insan bildirən sözlərlə işlənmişdir. Dənə sözü isə cansız isimlərlə və ya heyvan bildirən sözlərlə işlənir. Bu cəhətdən O.Ş.Gökyayın baş numerativini dənə sözü ilə bağlaması düzgün deyildir. İsmet Zeki Eyyuboglu "Türk dilinin etimoloji sözlüğü" adlı əsərində baş sözündən bəhs edərkən göstərir ki, gündəlik həyatda insanların bir-birinə səslənərkən söylədikləri *bışşş*, *bışşt* sözlərindəki *bışş* səsi baş sözünü yaradan yamsılamadır. Andreas Teitze “Tarihi ve etimolojik Türkiye türkçesi lugati” adlı əsərində başın numerativ söz kimi ədəd mənasında olduğunu və heyvanların sayını göstərdiyini söyləmişdir. O həmçinin qeyd etmişdir ki, bu söz kənd danışq dilində (kəndlilər arasında-P.R) insan bildirən sözlərlə də işlədilir.

Nəfər. Bu sözə numerativ kimi Drezden nüsxəsinin 100-cü səhifəsində rast gəlinir. Nəfər numerativi Vatikan nüsxəsində işlədilməmişdir. Bu numerativ Drezden nüsxəsində **نفر** formasında yazılmışdır. Nəfər numerativi H.Araslının (1962 və 1978), S.Əlizadə və F.Zeynalovun, Ş.Cəmşidovun, S.Əlizadənin Drezden nüsxəsi əsasında tərtib etdiyi nəşrlərində *nəfər*, M.Erginin, O.Ş.Gökyayın, A.Aşırovun, S.Tezcan və Henrix Böhötenin Drezden nüsxəsi əsasında hazırladığı nəşrlərində isə *nefer* formasında göstərilmişdir. Drezden nüsxəsində nəfər numerativinin işləndiyi cümlə aşağıdakı kimidir: *Qırq nəfər kafirlər atlandılar, ardına düşdilər* (7, s. 66). Ərəb mənşəli olan nəfər numerativi müasir Azərbaycan dilində aşağıdakı mənaları bildirir: 1. Şəxs, fərd, bir tək adam; 2. Adi əsgər. Bu söz dastanın dilində də eyni mənəni bildirir. O.Ş.Gökyay dastanın dilindəki nəfər sözünün ədəd, fərd, adam mənalarını bildirdiyini qeyd etmişdir. Fikrimizcə, nəfər sözünün ədəd kimi mənalandırılmasını düzgün hesab etmək olmaz. Osmanlı türkcəsində bu söz adam, əsgər mənalarında işlənmişdir. S.Nişanyan “Sözlerin soyağacı” əsərində bu sözün akınçı birliyi (osmanlı ordusunda atlı feodallardan ibarət qoşun-P.R), ordu, əsgər, ər mənəsini bildirdiyini söyləmişdir.

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində iki ədəd kəmiyyət fərqi yaratmayan numerativə (baş və nəfər) rast gəlinir. Bunlardan biri türk mənşəli, digəri isə ərəb mənşəli sözdür. Dastanın mətninin müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən transliterasiyasında baş sözü eyni (baş), nəfər sözü isə iki müxtəlif formada (nəfər və nefer) göstərilmişdir. Baş numerativi müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində ancaq insan bildirən isimlərlə işlədilmişdir. Nəfər numerativi isə müasir Azərbaycan dilindəki kimi, insan bildirən sözlə işlədilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Dedem Korkudun kitabı. Orhan Şaik Gökay. İstanbul, 1973
2. Ergin Muharrem. Dede Korkut Kitabı, I, Giriş-Metin-Faksimile, Ankara, 1958; II, İndeks - Gramer, Ankara, 1963
3. Əlizadə S., Zeynalov F. “Kitabi-Dədə Qorqud”,. Bakı: Gənclik, 1988.
4. Gorkut ata. Türkmen halk destanı. Ankara, 1999.
5. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962.
6. Kitabi Dədə Qorqud. Bakı: Gənclik, 1978.
7. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 376 s.
8. Kitabi-Dədəm Qorqud. Şamil Allahverdi oğlu Cəmşidov. Bakı: Göytürk, Bakı, 1995
9. Gülensoy T. Türkiyə Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü. I (A-N) Ankara, 2007
10. Semih T., Hendrik B. Dede Korkut Oğuznameleri, 1. Baskı. İstanbul, 2001

MÜNDƏRİCAT

2017-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “İslam Həmrəyliyi İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı	4
Teymur Vəliyev, Vizay Vəliyev. İslam dünyasında həmrəyliyin möhkəmlənməsində Azərbaycanın rolu.....	5
Pərvin Eyvazov. Bəkir Çobanzadə və islam coğrafiyası türk xalqlarında ədəbi dil məsələsi.....	8
Gülнар Axundova. Azərbaycan təriqət ədəbiyyatında islam dəyərləri	10
Ramil Bayramov. Aşıq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Şair Vəli Miskinli və onun yaradıcılığında bəzi dini məqamlar haqqında	12
Gözəl Məmmədli. Üzeyir Hacıbəyovun ədəbi-bədii düşüncəsində islam dəyərləri	14
Rüfət Nəzirli. Türk dünyasında İslam dəyərləri.....	16
Aynurə Məmmədova. Gənc nəslin formalaşmasında İslam dəyərlərinin rolu və əhəmiyyəti.....	18
Faig-Hüseyn Khan oğlu İbatzadəh. The islamic world as a global geopolitical actor	21
Raziyyə Həsənova. İslam dəyərləri Azərbaycan ədəbiyyatının söz işığında	23
Əfanə İbrahimova. Hüseyn Cavidin “Peyğəmbər” pyesində peyğəmbərə münasibət.....	26
Aqıl Bəkirli. İslam ölkələrinin iqtisadi və mədəni əməkdaşlığı	30
Sədxanım Qəmbərli. Müasir Azərbaycan gəncliyi və islam dəyərləri.....	33
Aytac Həsənova. Məhəmməd Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsərində islam dəyərləri	36
Nərgiz Qarayeva. Azərbaycan ədəbi-bədii düşüncəsində islam dəyərləri	39
Ayan Xarimova. The muslim world and globalization: confrontation or interaction.....	41
Günəl Quliyeva. S.Qənizadənin “Allah xofu” əsərində islam dəyərlərinə münasibət	43
Elza Məmmədova. H.Cavid yaradıcılığında dini dünyagörüş. (“Peyğəmbər”, “Şeyx Sənan”, “İblis” əsərləri əsasında).....	45
Hakim Eyvazov. Şagirdlərin təlim-təربiyəsində islam dəyərlərinin rolu	47
Günəş Şirvanzadə. İslamda multikultural dəyərlər və tolerantlıq.....	50
Samirə Hüseynova. Klassiklərin yaradıcılığında Adəm obrazı	52
Xəyalə Kazımova. Orta əsr türk dünyasında təriqət ədəbiyyatına ümumi baxış.....	54
Sevda Babayeva. Azərbaycançılıq ideologiyası və ana dili.....	55
Anar Fərəcov. Peşəyə görə sosial diferensiallaşmanın dilimizdə müxtəlif səviyyələr üzrə təzahürü.....	58
Könül Sadıqova. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrində “Kitabi-Dədə Qorqud” leksikası.....	60
Zöhrə İmamverdiyeva. “Uçurum” əsərində Şərqi və Qərb baxış	62
Pərvin Rəhimov. Azərbaycan dilçiliyində qrammatik kateqoriyalar problemi (1991-2016-cı illər).....	65
Aynur Mustafayeva. Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində qadın hüquqsuzluğunun tənqidi	67
Pərvin Eyvazov. Xarici dillərin öyrənilməsi və təbliğində televiziyanın rolu.....	70
Qismət Cəfərov. Nizami Gəncəvi poemalarının bədii tərcüməsi haqqında.....	71
Havva Əhmədova. Azərbaycan dilində intensivliyin yaranmasına xidmət edən vasitələr	72
Türkan İsmayilbəyli. Teodor Drayzerin “Dahi” əsərində Yucin obrazı.....	73
Günay İsmayılova. Azərbaycan dilində təsirlik hallı feili birləşmələr.....	75
Pərvin Rəhimov. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində kəmiyyət fərqi yaratmayan numerativlər	77

**«AZƏRBAYCANDA İSLAM HƏMRƏYLİYİ:
İSLAM DƏYƏRLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN GƏNCLİYİ»
mövzusunda tələbə, magistrant və doktorantların
respublika elmi-nəzəri konfransının MATERİALLARI,
Bakı, “Qaya” nəşriyyatı, 2017.**

Nəşriyyat direktoru:
Prof. P.Salmanov

Kompüterdə yığan:
Səadət Əliyeva

Kompüter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Aygün Balayeva

Çapa verilmiş: 16.08.2017
Çapa imzalanmışdır: 16.09.2017
Kağız formatı: 60X84 1/16
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 80 səh.
Tirajı: 500

Kitab “Qaya” nəşriyyatının
Kompüter Mərkəzində yığılmış, səhifələnmiş,
və ofset üsulu ilə hazır deopozitivlərdən
çap olunmuşdur.

